

20. Yüzyıl İran'ında Selefi Bir Perspektifle Şiiliği Tartışmaya Açmak: Âyetullah el-Burkaî ve İmâmet Eleştirisi

A Discussion of Shi'ism from a Salafi Perspective in 20th Century Iran: Ayatollah al-Burqa'i and the Criticism of Imamate

Halil OCAK

Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, İzmir,
Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Halil OCAK
E-mail: halil.ocak@deu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 13.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 19.08.2025
Yayın Tarihi/Publication Date: 26.08.2025

Atf: Ocak, Halil. "20. Yüzyıl İran'ında Selefi Bir Perspektifle Şiiliği Tartışmaya Açmak: Âyetullah el-Burkaî ve İmâmet Eleştirisi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 64/1 (Ağustos 2025), 1-16.

Cite this article as: Ocak, Halil. "A Discussion of Shi'ism from a Salafi Perspective in 20th Century Iran: Ayatollah al-Burqa'i and the Criticism of Imamate". *Journal of İlahiyat Researches* 64/1 (August 2025), 1-16.

ÖZ

Bu makale, Birinci Dünya Savaşı akabinde kendisine yeni bir rota belirlemeye çalışan İran toplumuna yeni bir perspektif sunan ıslahçı din adamlarından biri olan Âyetullah Ebu'l-Fazl el-Burkaî'nin fikri ve siyasi mücadelesine odaklanmaktadır. Burkaî, Şii düşünceye karşı dile getirdiği sert eleştirileri sebebiyle hem Pehlevî hânedanlığı hem de sonrasında kurulan İran İslâm Cumhuriyeti döneminde yoğun baskıya maruz kalmış az sayıdaki din adamından biridir. Makale, ömrünün önemli bir kısmını molla olarak Şii düşüncenin gelişimi için harcayan bir âlimin, mezhep içi problemleri bulduğu bazı noktaları eleştirmeye başlamasıyla birlikte 20. yüzyıl İran toplumu ve kurumsal ulemâsı tarafından nasıl karşılandığına dair bir fotoğraf sunmayı hedeflemektedir. Makale, Burkaî'nin yaşamı boyunca kurduğu ilişkileri, faaliyetlerini ve Şii geleneğe yönelik eleştirilerini incelemiş ve Burkaî ile öze dönüşçü Selefi söylem arasında önemli paralellikler ortaya çıkarmıştır. Bu minvalde makale, bir zihniyet olarak Selefilik'in Sünni coğrafya dışında Modern Şii düşüncüler arasında da dolaşımında olduğuna dair tespitte bulunmuştur. Çalışmada, Burkaî'nin biyografisine ve İsnâaşeriyye mezhebinin fikri omurgasını oluşturan imâmet teorisi hakkındaki eleştirilerine odaklanılarak ıslah düşüncesi de ortaya konmaya çalışılmıştır. Makale, Burkaî'nin, Pehlevî Devleti ve İran İslâm Devleti ile olan ilişkisini bir bütün olarak ele almış ve yer yer Burkaî'nin perspektifinden bu iki rejim arasında mukayeseler sunmuştur. Bu sayede farklı rejimler üzerinden İran'da ulemâ-toplum ve devlet ilişkisinin doğası ve dinamikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Makalede Burkaî'nin eserlerindeki otobiyografik anlatılar kronolojik olarak bir araya getirilerek otobiyografik belleği ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen bu otobiyografik veriler ile Burkaî'nin fikirleri ve tercihleri arasındaki ilişki ağı, otobiyografik araştırma yöntemiyle analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Burkaî, İsnâaşeriyye, Selefilik, İmâmet, İran, İhya.

ABSTRACT

This article focuses on the intellectual and political struggle of Ayatollah Abu'l-Fazl al-Burqai, one of the reformist clerics who offered a new perspective to Iranian society as it sought to chart a new course for itself in the aftermath of World War I. Burqai is one of the few clerics who faced intense pressure from both the Pahlavi regime and the subsequent establishment of the Islamic Republic of Iran due to his severe criticisms of Shiite thought. The article aims to provide a snapshot of how 20th-century Iranian society and its institutional clergy responded to a scholar who dedicated a significant part of his life as a molla, contributing to the development of Shiite thought, but who began to criticise certain points that he found problematic within the sect. The article examines the relationships Burkaî established throughout his life, his activities, and his criticisms of the Shiite tradition, revealing significant parallels between Burkaî and the Salafi discourse of return to the essence. In this vein, the article has noted that Salafism as a mindset is also prevalent among modern Shiite thinkers outside the Sunni geography. This study focuses on Burqai's biography and his criticisms of the theory of imamate, which forms the intellectual backbone of the Twelver Shia sect, and tries to reveal the idea of reform. The study examines Burqai's relationship with both the Pahlavi State and the Islamic Republic of Iran as a whole and, in some sections, provides comparisons between the two regimes from Burqai's perspective. In such a way, it attempts to understand the nature and dynamics of the relationship between the clergy, society, and the state in Iran through different regimes. In the article, the autobiographical narratives in Burqai's works have been gathered chronologically to reveal his autobiographical memory. The relationship network between Burqai's ideas and preferences was analyzed using the autobiographical research method with the autobiographical data obtained.

Keywords: History of Sects, Burqai, Twelver Shiism, Salafism, Imamate, Iran, İhya.

GİRİŞ

İran'da siyasi ve fikri hareketliliğin yoğun olduğu dönemde yaşamış bir din âlimi olarak Âyetullah Ebu'l-Fazl el-Burkaî'nin fikri ve siyasi mücadelesine odaklanan bu çalışma, çeşitli açılardan 20. yüzyıl İran'ında ulemâ-toplum ve siyaset üçgenindeki ilişkinin doğasını anlamayı amaçlamaktadır. Bir arayışlar dönemi olarak da tanımlanmaya müsait bir süreçte ömrünün önemli bir kısmını Şiî düşüncenin gelişimi ve yayılması için harcayan din adamlarından biri olan Âyetullah el-Burkaî, olgunluk döneminde birtakım mezhep içi muhasebelere girişerek Şiiliğe çeşitli itirazlar yöneltmiş ve bazı konularda önerilerde bulunmuştur. Onun bu pozisyon değişikliği İran'da büyük bir infial yaratmış ve çeşitli kesimlerce baskıya maruz bırakılmış hatta mezhebini terk ederek Ehl-i Sünnet mezhebini benimsediği iddia edilmiştir. Kimileri onun, bu yönelimini bir adım ileriye taşıyarak Vehhâbiliği benimsediğini ve Sünnî devletlerden destek alarak İran'da Sünniliği yaymaya çalıştığını ileri sürmüştür. 20. yüzyıl İran'ında benzer itiraz ve iddialar, Burkaî dışında farklı ıslahçı düşünürler hakkında da ileri sürülmüştür. Demir'in, yerinde tespitiyle modern bir ideoloji olarak Selefi zihniyet, yenilik arayışı içinde olan Şiî düşünürleri de etkilemiştir.¹ Olgunluk döneminde bu çizgideki ıslahçı çevrelerle yakınlaşan Burkaî'nin fikirleri üzerinde de öze dönüşü Selefi söylemin etkileri görülmektedir. Bu çalışma, Burkaî'nin biyografisi ve Şiî imâmet teorisi hakkındaki eleştirilerine odaklanarak hem mezkûr iddiaları ele almış hem de bir ıslahçı olarak Burkaî'nin Selefilik ile ilişkisinin boyutunu ve Selefilik'in, onu fikri hayatı üzerine etkisini tespit etmeye çalışmıştır.

Burkaî'nin mezhebi kimliği hususunda ise onun mutaassıp bir Şiî olduğundan, Vehhâbî olduğuna varıncaya kadar birbirleriyle uyuşmayan çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Eserleri ve yaşamı, parçacı bir yaklaşımla ele alındığında her bir sonucu destekleyecek birtakım verilerin bulunması Burkaî'yi anlamayı zorlaştırmıştır. Çünkü o, yaşamının çeşitli merhalelerinde farklı fikirlere yakınlık duymuş ve fikirlerini zaman zaman revize etmiş bir arayış dönemi âlimidir. Bu bağlamda biyografisini ve fikirlerini bütüncül bir perspektifle ele aldığımız bu çalışmada onun hakkında ileri sürülen iddiaları zayıflatan verilerin bulunduğunu tespit etmiş ve mezhebi tutumu hususunda aceleci ve sınırlı kaynaklarla karar verilmesinin problem oluşturduğu vurgulanmıştır.

Mücadeleci bir yaşam serüvenine sahip olan Burkaî'nin otobiyografik belleği ile fikri yönelimleri ve siyasi tutumu arasında bir ilişki olduğu ön kabulüyle çalışmada otobiyografik araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Çünkü otobiyografik belleğin, kişinin geçmişine ait yaşantı örüntülerini depolamanın yanında kişinin içinde bulunduğu an ve geleceği üzerinde şekillendirici bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu önemli işlevi sebebiyle ilk olarak Burkaî'nin eserlerindeki otobiyografik anlatılar kronolojik bir tertiple bir araya getirilmiştir. Burkaî'nin Selefi/öze dönüşü bir yönelim içine girdiği dönemde geçmişten getirdiği bagajın yeni pozisyonunu ne ölçüde şekillendirdiği hususları aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çağdaş dönemde ülkemizde ıslah hareketleri ve düşünürleri üzerine çok sayıda eser² kaleme alınmış olmakla birlikte konunun İran ayağı gerekli ilgiyi uzun süre görmemiştir. Son yıllarda yapılan nitelikli akademik çalışmalarla³ literatürdeki bu boşluk doldurulmaya çalışılmaktadır. Burkaî özelinde ise Türkçe literatürde bir kitap incelemesi⁴ ve haber sitesinde yayınlanan kısa biyografisi⁵ dışında herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma bir ıslahçı olarak Burkaî'nin fikirleri ve biyografisini analiz ederek çağdaş dönemde İran'da ıslah düşüncesinin anlaşılmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma ağırlıklı olarak Arapça ve İngilizce kaynaklara yaslanmış olup bu bakımdan Burkaî'yi konu alan birtakım Farsça çalışmaların⁶ makaleye dahil edilmemiş olması, makalenin bir eksikliği olarak zikredilebilir.

1. ÂYETULLAH EL-BURKAÎ'NİN OTOBİYOGRAFİK BELLEK ANALİZİ

İran için yenilik arayışları dönemi olan 20. Yüzyıl, ıslah ve ihya eksenli fikirlere sahip birçok ilim adamının⁷ yaşadığı

- 1 Habip Demir, "Çağdaş Şiî İslah Düşüncesinde Selefi Etkiler: Şeriat Senglecî Örneği", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2020), 255.
- 2 Bu başlıkta önemli çalışmalar kaleme alınmış olmakla birlikte sürecin İran'da nasıl ilerlediği hususuna oldukça sınırlı yer verilmiştir. Bk. Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017); M. Sait Özervarlı, *Kelam'da Yenilik Arayışları* (XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı) (İstanbul: İSAM Yayınları, 2024); W. Montgomery Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik* (İstanbul: İz Yayınları, 2023); Alev Erkilet, *Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017).
- 3 Asiye Tıgılı, *İran'da Yenilikçi Dini Düşünce Hareketi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Habip Demir, "Çağdaş Şiî Düşüncesinde İlk İslah Çabaları: Şeyh Hâdî Necmâbâdî (1834-1902)", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 12/2 (2019), 517-545; Demir, "Çağdaş Şiî İslah", 245-278; Mehmet Akif Koç, "Modernleşme Sürecinde 'İran Milliyetçiliği' Yanlısı Tebrizli Bir Aydın: Ahmed Kesrevî-Hayâtı, Şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri", *Kadim Akademi SBD* 3/2 (2019), 115-155; Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları* (İstanbul: Emre Yayınları, 2008); Osman Karaçam (ed.), *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).
- 4 Yusuf Oktan, "Ebû'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî 'Ard ahbâr Usûl ber Kur'ân ve 'Ukûl", *HADITH* 2/1 (2019), 205-219.
- 5 Mepa News, "Ebul Fadl El Burkaî kimdir?" (Erişim 9 Nisan 2025).
- 6 Esmail Esbati, "Study and Criticism of Sayyid Abul-Fadl Burqa'i's Doubts on the "Hadith of the Tablet of Jabir" with a Theological Approach", *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology* 5/9 (2024), 65-98; Fatemeh Ghaffarniya vd., "Criticism of Seyyed Abulfazl Barqa'i's View in the Interpretation of the Verse Mubâhalah" *Pazhouhesh Dini*, 22/45 (2023), 177-200; Samira Mahdinejad vd., "A Study and Critique of Sayyid Abolfazl Burqa'i's "Bâb al-Âyât al-Mo'awwaleh Beqiyâm al-Qâ'em" Focusing on the Case Critique (Surah al-Tawbah: 33)", *Pazhouhesh Dini* 21/43 (2021), 197-222.
- 7 Şeyh Hâdî Necmâbâdî (öl. 1902), Seyyid Esedullah Harakânî (öl. 1936), Şeriat Senglecî ve Ahmed Kesrevî (öl.1946) bu isimlerden bazılarıdır. Bk. Demir, "Çağdaş Şiî", 517-545; Koç, "Modernleşme", 115-155; Tıgılı, *İran'da Yenilikçi*, 25,50-60; Farhad Khosrokhavar, "The New Intellectuals in Iran", *Social Compass* 51/ 2 (2004), 191.

bir süreci ifade eder. Bu kimselerden biri olan Ebu'l Fazl el-Burkaî, İran'ın önemli dini kurumlarının bulunduğu Kum şehrinde 1911 yılında, seyyid bir ailede⁸ dünyaya gelmiştir. Küçük yaştan itibaren Kum'daki dini eğitim merkezlerinde öğrenim⁹ gören Burkaî, İran'ın önde gelen Şii âlimlerinin¹⁰ rahle-i tedrisinde yetiştiği bu dönemde, Humeynî (1902-1989), Şeriatmedârî (1906-1986) ve Gülpâyigânî (1899-1993) gibi 20. yüzyıl Şii düşüncesine önemli etkiler yapacak olan isimlerle ders arkadaşlığı yapmıştır.¹¹ Mezun olduktan sonra ise uzun süre Kum şehrindeki dini eğitim kurumlarında dersler vermiş ve Şii ulemâ hiyerarşisinde en üst mevkieilerden biri olan kendi ictihadiyle amel etme (âyetullâhi'l-uzmâ) payesine¹² erişmiştir.¹³ İçinde yetiştiği çevre ve Şii ilim merkezlerindeki öğrenim süreci sebebiyle gençlik döneminde taassup derecesinde bir Şii olan Burkaî, bu dönemde yazdığı eserlerinde ve söylemlerinde bu yönünü göstermiştir.¹⁴

Burkaî sadece masa başında eser üreten bir âlim olmamış bunun yanında İran Şahı Rızâ Şah Pehlevî'nin peçe kullanımını yasaklayan kararı¹⁵ sonrası sokak gösterilerinde yer alan ve geceleri duvarlara protesto afişleri asan bir aksiyon insanı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Yine Rızâ Şah Pehlevî'nin 1949 yılında gerçekleşen cenaze törenine katılımı azaltmak amacıyla insanlara tehdit içerikli el broşürü dağıttırması ve bu sayede insanların törene katılımlarının önüne geçmeye çalışmıştır. Hatta öğrencilerinden bazılarının cenazeye katılan isimlerden biri olan Kâsım el-Müsevi el-Huî'yi dövdüklerini ve çıkan kargaşalar sonrası Rızâ Şah Pehlevî'nin naaşının Kum şehrine gömülmeekten vazgeçilip Tahran'a gönderildiğini ifade etmiştir.¹⁷ Bu eylemleri organize bir yapıda sürdürmek amacıyla devrim öncesi atmosferde dikkat çeken gençlik örgütlenmelerinden biri olan Kum merkezli Fedâiyyân-ı İslâm'ın¹⁸ kurucu isimlerinden biri olmuş ve evini bu örgütün karargâhı olarak kullanmıştır. Dönemin merci-i taklidi olan Âyetullah Burûcirdî¹⁹'yi ise Şah yanlısı olarak niteleyen Burkaî, Burûcirdî'nin örgütün öğrenci yapılanmasını yıldırmak için örgütle ilişkili öğrencilerin burslarını kestiğini, onlara medreselerde oda vermeyip şiddet uygulattığını, buna karşılık kendisinin ise bu gençlerin yanında durarak onlara destek olduğunu dile getirmiştir.²⁰

Şii ulemâ içerisinde siyasi kişiliği öne çıkan hocası Ebu'l-Kasım el-Kâşânî (1882-1962), onun aksiyoner bir kimlik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Eylemliliği ve gözü pek mücadeleci tarzıyla dikkat çeken Kâşânî'nin politik hedefi, seçimlere katılım gösterip parlamento çoğunluğunun sâlih kimselerden oluşmasını sağlayarak sistemi içeriden dönüştürme üzerine kuruludur. Bu amaçla o, Burkaî'yi yanına alarak köy köy gezip insanları seçimlerde kendisini desteklemelerini sağlamaya çalışmıştır. Bu yolla seçimlerde gerekli kamuoyu desteğini arkasına alarak şura meclisinde ıslah düşüncesini gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Kâşânî ve Burkaî özellikle Horasan bölgesinde büyük bir teveccüh ve ilgiyle karşılandıklarından ve adeta bir kurtarıcı gibi görüldüklerinden bahseder. 1950'li yılların başında gösterilen bu teveccüh, İran'da Pehlevî rejiminin uyguladığı politikalara karşı halkın rahatsızlığının somut bir göstergesi olarak görülebilir. Kâşânî'nin eleştirilerine bakıldığında ise genellikle zulüm, istibdat, İran petrolünün millileştirilmesi, bağımsızlaşma, vergilerin hafifletilmesi, seçimlere katılım ve özgürlüklerin kısıtlanmasına odaklanmış olup Şiilik ve

8 Ailesinin otuz nesildir Kum şehrinde yaşadığını belirten Burkaî, soylarının sekizinci imam Ali er-Rıza'ya dayandığı için "İbnü'r-Rıza" olarak künyelendiğini, bunun yanında İmam Muhammed Cevad'ın oğullarından biri olan Musa el-Muberga'ya nispetle de el-Burkaî olarak nitelendiğini belirtir. Bk. Ebu'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm* (Riyad: Dâru'l-Akide li'n-Neşr ve't-Tevz'î, 2013), 21.

9 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 24,308.

10 Kum ve Necef'te ders aldığı önemli isimlerden bazıları Abdulkerim el-Hâirî el-Yezdî, Muhammed Hüccet Kûhkemerî, Âğa Büzürg-i Tahrânî, Âyetullah Ebu'l-Hasan el-İsfahânî ve Abdünnebi en-Necefî'dir.

11 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 21-23,62,144,154,192,226,309,312.

12 Onu bu makama uygun gören âlimler Kum ve Necef ekolünü temsilen Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn el-Kâşânî ve Ebu'l-Hasan Muhammed el-İsfahânî'dir. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 287,314-317, Ebu'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî, *Kesru's-sanem* (Amman: Dâru'l-Bayârik, 1998), 374.

13 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 374; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 40,262,314-317.

14 Kum ulemâsının takdirle karşıladığı *Akıl ve Din* isimli eseri bu yönünü yansıtır. Yine Şia münekkidi olan Ahmed Kesrevî'ye bu dönemde reddiye türünde yazılar yazdığı bilinmektedir. Burkaî, *Kesru's-sanem*, 23; Halid Bedîvî, *E'lâmu't-tashîh ve'l-i'tidal fî sufûfî's-Şia fî'l-karni'l-ahîr* (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fahd, 2006), 71; Resul Caferiyan, *el-Münezzemâtü'l-ve'l-müessesâtü'd-diniyyeti's-siyâsiyye fî İran*, çev. Sa'd Rüstem, (Epub: Mevku'u'l-Akide, 2014), 139,141.

15 Ali Gheissari, *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century* (USA: The University of Texas Press, 1998), 48-49.

16 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 38; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 378-380.

17 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 40-41.

18 Âyetullah Kâşânî, Âyetullah el-Burkaî, Nevvab Safevî gibi din adamları önderliğinde şeriatı tekrar hâkim kılmak gibi dini amaçlar etrafında 1940'lı yıllarda Kum şehrinde kurulan bu örgüt, kendilerine rakip gördükleri fikri ve siyasi liderlere suikast düzenlemeleri ile öne çıkmıştır. Bu yapı her ne kadar Muhammed Rıza Şah döneminde tasfiye edilmiş olsa da devrim sonrası tekrar canlılık kazanmıştır. Bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, "Fidâiyyân-ı İslâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/54-55; Ahmet Mevsilî, *Mevsûatu'l-hareketi'l-İslâmiyye fî vatani'l-Arabî ve İran ve Türkiye* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Mürebbiye, 2005), 357-358; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 61-63; Tığl, *İran'da Yenilikçi*, 50,57; Gheissari, *Iranian Intellectuals*, 68-69,75-76; Ervand Abrahamian, *Iran: between two revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 1982) 258-259,268; Yusuf Oktan, "et-Teşeyyü 've's-Şia, Ahmed el-Kesrevî, b.y.", *Academic Knowledge* 2/2 (2019), 200; Koç, "Modernleşme", 141-142.

19 Kum'daki havza-i ilmiyenin baş müdürü olan Burûcirdî, uzlaşmacı yönünün yanında zaman zaman rejim politikalarına yönelik muhalif tutumuyla da bilinmektedir. İslahatçı kimliği ve görüşleri hakkında bk. Mustafa Öz, "Burûcirdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/463-464; Tığl, *İran'da Yenilikçi*, 46,50; Mehmet Kaya, "Muhammed Rıza Şah Pehlevî Dönemi ve Modernleşme Hareketleri (1941-1979)", Osman Karaçam (ed.), *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 400,408,411,412.

20 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 40,56,64,226.

akideye taalluk eden kısımlar genellikle eleştiri oklarına hedef olmamıştır.²¹ Kâşânî'nin politik ve dini çizgisini²² takip eden Burkaî, bizzat Kâşânî tarafından mercî/âyetullahî'l-uzma statüsüyle taltif edilerek bu çizginin mirasçısı olduğu gösterilmiştir. Kâşânî ile yürüttükleri politik mücadele her ikisinin de devlet tarafından yoğun baskı ve tutuklanmaları ile sonuçlanmıştır.²³ Kâşânî ile yürüdüğü 1950'li yıllarda Burkaî, herhangi bir devlet kurumunda çalışmamış, Şah yönetimini²⁴ ve rejimle barışık din adamlarını eleştirdiği için Kum'daki dini kurumlardan da maddi destek görmemiştir. Uzun yıllar hizmet ettiği Kum medreselerinin kendisini ve ailesini adeta cezalandırdığı bu süreçte Burkaî, Kum ulemâsına karşı sitemkâr bir tutum takınmıştır. Hatta o, resmi görevlerde bulunan ulemânın yanında siyaset dışı kalmayı tercih eden ulemâyı da eleştirmiş ve mücadelesine paydaş olmalarını teklif etmiştir. Bu noktada Kâşânî, Lübnan'da tutuklu bulunduğu hapisneden Burkaî'ye gönderdiği mektupta ulemânın seçimlere ve siyasete yakın alaka duyması ve seçimlerde Muhammed Musaddık'ı²⁵ desteklemeleri hususunda teşvik etmesi için ondan ricada bulunmuştur. Burkaî ve öğrencilerinin çalışmalarının da etkisiyle seçimlerde Musaddık ve Kâşânî başarı sağlayarak meclise girmiştir.²⁶ Ancak Kâşânî'nin Musaddık hükümeti ile anlaşamaması ve hükümetin ömrünün kısa sürmesiyle işler tersine dönmüş²⁷ ve Kum ulemâsı, Burkaî üzerindeki baskılarını artırmış ve onu ailesiyle birlikte Kum'u terk ederek Tahran'a göç etmek zorunda bırakmıştır.²⁸

1.1. Eleştirel Pozisyonda Konumlanış ve Tepkiler

Kırkılı yaşlarına kadar klasik Şii öğretilerle barışık ve müdafî bir pozisyonda yer alan Burkaî'nin Tahran'a taşındıktan sonra yavaş yavaş muhalif ve münekkî bir pozisyona kaydığı görülmektedir. Bizzat kendi ifadesiyle o, kırkılı yaşlara geldiğinde içinde yetiştiği Şii kültürü ve inançlarını yeniden düşünmeye başladığını ve bu noktada Kur'an ve Sünnetle çelişen çok sayıda Şii inancı ve uygulamayı keşfettiğinden söz eder. Hurafelerle dolu olarak nitelediği geçmişini bırakmasının Allah'ın kendisi üzerinde bir lütfu ve hidayeti olduğunu ifade eden Burkaî, bu noktadan itibaren Şii düşünceye esaslı ve kapsamlı eleştiriler getirmeye başlamıştır. Onun böyle keskin bir fikri dönüşüm yaşamasının arka planına odaklanıldığında, o dönemde İran'da ıslah fikirleri ile dikkat çeken iki düşünür olan Mustafa Hüseyin et-Tabâtabâî (1935-) ve Haydar Ali Kalemderân (1913-1989) isimleri dikkat çekmektedir.²⁹ Burkaî, kendisi ile benzer görüşlere sahip olan bu kişiler ile mülaki olmasıyla eleştirilerini ve söylemini daha net ve kapsamlı hale getirmiştir. Özellikle Tabâtabâî ve Kalemderân'ın sahabe algısı, imamet düşüncesi, kabir ziyareti ve aşırı tazim eleştirisi, Muta nikahını kabul etmemeleri, humus fonu hakkındaki görüşleri ve Kur'an ve Hz. Muhammed (sav) merkezli bir din anlayışı inşa etmek gibi fikirleri, Burkaî'yi etkilemiştir.³⁰ Bunun yanında İran'da dini öğretimin kalbi konumunda bulunan Kum şehrindeki kurumsal ulemânın baskısını geride bırakması sonrası Tahran'daki fikri çeşitliliğin, düşüncelerini daha rahat ifade etmesine ve eleştirel bir perspektif kazanmasına imkan verdiği de söylenebilir. Burkaî'deki bu farklılaşmaya açıklık getirecek diğer bir yorum ise Pehlevi yönetiminin uyguladığı Batılaşma politikalarında yer almaktadır. Bu politikalar İran'daki Şii topluğun büyük çoğunluğunda rahatsızlık uyandırıp ulemâ etrafında bir kenetlenme ve muhafazakarlaşmaya neden olsa da Burkaî'nin de içinde olduğu küçük bir topluluk üzerinde ise geleneksel Şiiliğe yönelik eleştiriler yöneltme ve kurumsal Şiilikle yüzleşmeye cesaret vermiştir.³¹

Burkaî'nin, fikri aydınlanma olarak tanımlandığı bu yeni döneminde kaleme aldığı eserler incelendiğinde onun, Selefilik ile oldukça örtüşen "hakiki İslâm", "gerçek İslâm" ve "körü körüne taklid" vurgusu dikkat çekmektedir. "Gerçek İslâm"ın terkedilerek mezhebi saikler üzerinden dinin anlaşılmasına çalışıldığını öne süren Burkaî, bu perspektifin İslâm'a zarar

21 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 383; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 45-48,59; Abrahamian, *Iran: between*, 234,248,256,258,268,532.

22 Siyasi yaşamı hakkında bilgi için bk. Hamid Algar, "Âyetullah Kâşânî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/6-7.

23 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 45-60; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 374,383; Nama Abdulkadir, "Nakdu Masâdırı's-Şia ledey Âyetillah Ebi'l-Fazl el-Burkaî el-Kumî(1908/1991)", *Silsiletü Ebhâsi'l-Mutemer es-Senevi ed-Duvelî "Keyfe Nakrau'l-Felsefe"* 2/1 (2016), 855; Bedivî, *E'lâmu't-tashîh*, 116-117.

24 Burkaî'nin İran'daki Şah rejimini "tağuti bir düzen" olarak nitelemesi dönemin siyasal jargonundan etkilendiğini göstermektedir. Bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 96,146,176.

25 İran siyasetinde önemli roller üstlenmiş olan Musaddık hakkında detaylı bilgi için bk. Amâl es-Subki, *Târîhu İran es-Siyâsi beyne Sevreteyn* (1906-1979) (Kuveyt: Alemu'l-Marife, 1999), 165-190; Alptuğ Kudoğlu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi* 2/2 (2018), 37-62.

26 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 41-44,51,54-56,62; Gheissari, *Iranian Intellectuals*, 75; Abrahamian, *Iran: between*, 250,263.

27 Abrahamian, *Iran: between*, 495.

28 Musaddık hükümetinin yönetimden uzaklaştırılması Burkaî üzerindeki baskıları artırmıştır. Bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 65.

29 Ebu'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât* (Riyad: Dâru'l-Akide li'n-Neşr ve't-Tevz'i, 2014), 9; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 11,110,245,297,308; Abdulkadir, "Nakdu Masâdırı's-Şia", 856; Taha Avni, *Mevkûfu'l-Burkaî min akideti'l-imâme inde's-Şiati'l-İsna Aşeriyye: dirase tahliliyye* (Filistin: Gazze İslâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 59,84; Halid el-Tuvicî, *el-Burkaî ve cuhuduhu fî'r-red ala'r-Râfıza* (United Kingdom: Al-Bayan Center for Research and Studies, 2014), 193; Fereydu Mohammedi-Fam vd., "A Study and Evaluation of the Opinions of Seyyid Abul-Fazl Burqe'i", *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 7/1 (2020), 68.

30 Ebu'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî, *el-Hurâfâtu'l-vâfire havle ziyarâti'l-kubûr* (Riyad: Dâru'l-Akide li'n-Neşr ve't-Tevz'i, 2015), 42,70-71,79,180; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 18,69-71,101-102,137,160-161,203,205,297,382-386,396; Ebu'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî, *Dirâse ilmiyye li ehâdisi'l-Mehdî* (Medine: Dâru'l-Akide li'n-Neşr ve't-Tevz'i, 2014), 63,83,205,444; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 234, 346; Ebu'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burkaî, *Tezâddu mefâtihi'l-cenân ma'a eyyi'l-Kur'an* (Riyad: Dâru'l-Akide li'n-Neşr ve't-Tevz'i, 2015), 314-316; Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 142; Oktan, "Ebû'l-Fazl", 208.

31 Demir, "Çağdaş Şii İslah", 258.

verdiğini dile getirir. O kendisini de katarak Şiî ulemâ ve mukallit konumunda bulunan geniş Şiî kitlelerin,³² nazar ve tedebbürü bir kenara bırakarak dinin özünden uzaklaştığını ve fikir ve inanışlarıyla dini tahrip ettiklerini iddia etmiştir. Onun genel kanaatine göre Şîa mezhebi bizzat Şiî âlimlerce dinde yeri olmayan bidat ve hurafelerle doldurulmuştur. Ayrıca Ehl-i Beyt imamlarının isimleri kullanılarak uydurulan rivayetlerin hem mezhebe hem de İmamların imajına ciddi zarar verdiğini iddia etmiştir. Hurafe ve bidatlarla örülü kör taklidin yerine gerçek İslâm'ın sacayakları olan Kur'an, Sünnet ve aklın rehberliğine başvurulması gerektiğini savunmuştur. Şiî ulemânın toplum nezdindeki konumunu güçlendiren en önemli dinamiklerden biri olan bir dini merciin taklidi hususu ise Burkaî nazarında dinin aslına zarar veren bir mekanizmadır. Çünkü bu yapı etrafında mezhebi hurafe ve bidatlerle³³ örülü zehirli bir atmosfer bulunmakta olup bu atmosfer içinde yer alan kimseleri yanlışlığa sürüklemektedir.³⁴ Ona göre İslâm'ın ilk dört yüz yılında herhangi bir merciyi veya âlimi taklid etme söz konusu olmayıp din, talim edilerek yaşanan bir olguydu. Bu minvalde her Müslümana ilim öğrenmesinin farz olduğu hadisinden hareketle bugün de her Müslümanın dinin usul ve furu kısımlarını taklit etmesi değil bilmesi ve öğrenmesi gerekir. Böylelikle mezhep örtüsü ve merci-i taklid kisvesi altında Kur'an, Sünnet ve akla aykırı verilen fetva ve uygulamaların da önüne geçileceğini söyler.³⁵ Bidat ve hurafelerin ana çıkış noktasının hadis külliyatları olduğunu vurgulayan Burkaî, bu kaynaklardan gelen haberlerin Kur'an, Sahih Sünnet ve akla arz yoluyla doğru mu yoksa uydurulmuş mu olduğunun tespit edilerek uydurma hadislerden temizlenmesinin elzem olduğunu vurgular.³⁶ Bu amaçla Şiîliğin hadis literatürü bağlamında kritiğini yapmış ve Küleynî (öl.329/941), Şeyh Sadûk (öl.381/991), Tûsî (öl.672/1274), Meclisî (öl.1110/1698), İbn Tâvûs (öl.664/1266) gibi Şiî hadis alanının önde gelen çoğu muhaddisine çok sayıda eleştiri yöneltmiştir.³⁷ Bu minvalde Meclisî'nin elli cildi aşan meşhur eseri *Bihâru'l-envâr*'ında çok sayıda rivayetin Kur'an, akıl ve Peygamberin sahih sünnetiyle çeliştiğini iddia etmiştir. Şîa mezhebinin en önemli hadis kaynaklarından biri olan Küleynî'nin *el-Usûl mine'l-kâfi* eserinde yer alan dokuz bin rivayetin ise ya meçhul ya zayıf ya da mürsel olduğunu ve bu kaynaktan beslenen Şiî literatürün ise bozuk bir temel üzerine inşa edildiğini söylemiştir.³⁸ Hatta bu iddiasını bir adım ileri taşıyarak Küleynî'nin bu eserini tenkit etmek üzere çarpıcı bir başlık *-Kesru's-sanem*³⁹ (*Putu Parçalamak*)- ve içeriğe sahip bir eser de kaleme almıştır. Bu minvalde o insanların puta dönüştürdüğünü iddia ettiği Küleynî'nin bu eserinde birçok ifadenin Kur'an'a, akla ve tarihi vakıya ters düştüğünü ve Şiîlerin bu esere verdikleri önem ve öncelik sebebiyle dinde fitne çıkarttıklarını ve bozuk bir itikadı benimsediklerini dile getirir.⁴⁰ Küleynî'nin bu eserini eleştirilerine merkez yapmasının nedeni ise bu eserin Şiîlerce en muteber ve güvenilir hadis kaynaklarından biri olarak görülmesidir. Ona göre eğer bu kitaptaki hatalar ortaya konursa bu eseri kaynak olarak kullanan Şiî literatür de bundan nasibini alacaktır.⁴¹ Ancak eser basıldıktan sonra İran'daki ilmi çevreler arasında büyük rahatsızlık uyandırmış ve kısa bir süre sonra eser yasaklanmıştır. Burkaî bu dönemde bir süre tutuklu kalmış ve uzun bir süre de halka hitap etmesine müsaade edilmemiştir.⁴² Serbest kaldıktan sonra ise telif işlerine yönelmiş ve Arapça ve Farsça olarak birçok eser kaleme almıştır. Yazdığı eserlerde⁴³ Ehl-i Beyt'in yöntem ve yaklaşımına muhalif hiçbir ifade kullanmadığını söylese de⁴⁴ özellikle *Dorosi ez velâyet* (*Velâyet hakkında dersler*), *Hakikatü'l-ırfan*, *Tâbeşî ez Kur'ân* (*Kur'an'dan bir ışık*) ve *el-Hurâfâtü'l-vâfire fî ziyârâtü'l-kubûr* (*Kabir ziyaretlerindeki meşhur hurâfeler*) gibi eserlerinde geleneksel Şiî düşüncesi ve dini yaşamına yönelik yoğun eleştirilerde bulunmasıyla İran'da büyük bir tepki ile karşılaşmıştır. Eserlerindeki eleştirileri reddetmek

32 Bu bağlamda toptancı bir üslupla 20. yüzyıl İran toplumunun önemli bileşenlerinden olan Ahbâriilerin, Usûlîlerin, felsefecilerin, tasavvuf ehlinin, şairlerin ve milliyetçilerin ortaya koyduğu fikir ve düşüncelerin gerçek İslâm olgusuna zarar verdiğini ileri sürmüştür. Bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 72; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 391.

33 Ameli bidat olarak gördüğü hususlara örnek olarak muharrem ayı gösterilerinde demir ve kırbaçlarla dövünmek, sinelere vurmak, musiki aletleri çalmak, yas maksadıyla siyah elbise giyinmek, Allah'tan başkası adına yeminde bulunmak verilebilir. Bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 163; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 399.

34 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 391-394; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 72,110,120,180,206.

35 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 99-102,122.

36 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 39,72.

37 Burkaî, *Tezâddu*, 40-44; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 16.

38 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 9; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 110,245,283-284,308. Burkaî, el-Kâfî'deki hadislerin önemli bir kısmının problemli olduğu hususunun sadece kendisi tarafından paylaşılmadığını bilakis el-Meclisî ve Tabersî gibi diğer Şiî hadis otoriteleri tarafından da vurgulandığını belirtir. Bk. Burkaî, *Kesru's-sanem*, 54-55,162.

39 Eserin Farsça orijinal ismi "But Şekan" olup 1998 yılında İran'ın Sünnî Belûci azınlığından Ebu'l-Müntasır Mollazade tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.

40 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 27-30,131,278,284; Haydar Hubbullah, *Nazariyyetü's-Sünne fi'l-fikri'l-İmâmi eş-Şiî* (Beyrut: Daru'l-İntişârî'l-Arabi, 2006), 649-650; Peyman Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 273-274.

41 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 27,29.

42 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 255; Abdulalim Demir, "İmâmiyye Şîası'nda İç Tenkid: Küleynî'nin el-Usûl Mine'l-Kâfi İsimli Eserine Ebû'l-Fazl b. er-Rızâ el-Burkaî'nin Yönelttiği Eleştiriler ve Bunların Kritiği", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı-IV*, ed. Murat Serdar vd., (İstanbul: Kitap Dünyası, 2022), 207-209.

43 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 400-402; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 21-23,127,129-139.

44 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 114-115.

maksadıyla Şii ulemâdan birçok isim reddiyeler yayınlamış⁴⁵, hatta bazıları onu küfür ve dalâlete açılan bir kapı olarak nitelemiştir.⁴⁶ Bununla birlikte onu destekleyen ve eleştirilerinin yerinde olduğunu dile getiren âlimler⁴⁷ de olmuştur.

Yazdığı her eseriyle İran'da gündem olan ve büyük bir infial yaratan Burkaî, eserlerinde sadece Şii düşünceyi ele almamış bunun yanında kimi zaman filozoflara⁴⁸ kimi zaman Şeyhiyye gibi tasavvufî yapılarla⁴⁹ kimi zaman da edebiyata⁵⁰ dair müstakil eserler kaleme alarak eleştirilerini sıralamıştır. Polemikçi yönü diğer ıslahçı aydınlarla⁵¹ nazaran oldukça baskın olan Burkaî, bu eserlerini kaleme aldıktan sonra çeşitli gruplar tarafından yoğun bir baskıya maruz kalmıştır. Bu dönemde minberlerden vaizlerin ve meddahların kara propagandası sebebiyle halkın da kendisine düşmanca bir tutum içine girdiğini dile getirmiştir. Yine *et-Teftiş* gibi eleştirel türde kaleme aldığı eserlerin piyasadan toplatılarak imha edilmesi ve verdiği derslerin sonlandırılması için kimi gruplarca kampanyalar düzenlenmiştir. Bu kampanyaların sonucu olarak çoğu eseri devlet eliyle toplatılmış ve Burkaî maddi zarara uğratılmıştır.⁵² Bu noktada onun eleştirilerini yaparken genellemeci bir üslup kullanması dikkat çekmektedir. Örnek olarak o, Şeyhiyye ve Bâbiyye de dahil tüm tasavvufi kurumların devlet ve Şah yönetimi ile irtibatlarının olduğunu iddia etmiştir. Hatta zaman zaman sûfîlerin ve bazı kimselerin istihbarata (Savak) ve polis teşkilatına kendisini jurnallemeleri ve rüşvet vermeleri sebebiyle alikonup darp edildiğinden yakınır. Bu dönemde fikirlerine ilgi gösterilmesinden rahatsız olan Şii ulemânın da Şah'tan Burkaî'nin çalışmalarının sınırlandırılmasını talep ettiklerini ileri sürmüştür. Fikirleri ve genelleyici üslubundan rahatsız olan bazı Şii âlimler ise kendisine itirazda bulunmuş ve reddiyeler kaleme almıştır. Bu reddiye türü eserleri inceleyen Burkaî, reddiyelerin ilmi ciddiyetten uzak olduğunu hatta birtakım itham ve iftiralar uydurularak gözden düşürülmeye çalışıldığını iddia etmiştir.⁵³

Burkaî'nin sürdürdüğü eleştiri ve reddiyeleri İran'da o kadar rahatsızlığa neden olmuştur ki bazı Şii âlimler onu tekfir ederek öldürülmesi yönünde fetvalar vermiş hatta öldürülmesini teşvik etmek amacıyla aralarında para toplamışlardır.⁵⁴ Bu sürecin bir sonucu olarak camisi basılıp hem kendisi hem de öğrencileri dövülmüş ve hapse atılmış camisi ise mühürlenmiştir. Camisinin elinden alınmasından rahatsız olan Burkaî, bu adımın arkasında yatan gerçek nedenin, dinini araştıran ve sorgulayan muvahhidleri güçsüz bırakmak olduğunu iddia etmiştir. Çünkü ona göre camide kendisi gibi mütefekkir kimselerin dinde bidat, hurafe ve yanlışları konu alan haftalık olarak düzenli dersler yapmaları ve "gerçek İslâm"ı konu alan yazılar neşretmeleri, kimi çevreleri rahatsız etmiştir.⁵⁵

1.2. Telfikten Tecrîde: Burkaî'nin Mezhep Olgusuna Yaklaşımı

Çağdaş dönem ıslah projelerini karakterize eden gündem başlıklarından biri mezhep olgusuna yaklaşımdır. Kimi ıslahçılar⁵⁶, mezhepleri, müslüman cemaatinin birliği önünde bir engel olarak görürken kimileri⁵⁷ ise mezheplerin varlığını önemsemenin yanında modern hayatın ihtiyaçlarına odaklı, dinamik bir mezhep mekanizmasının inşasına odaklanmıştır. Bir ıslahçı olarak Burkaî, Müslümanların geri kalmışlığı ve parçalanmış görünümünün sebebi ve çözümü başlıkları altında mezhep olgusunu merkeze alarak eleştiri ve önerilerini sıralamıştır. O, eserlerini telif etmedeki maksadının, Müslümanların itikadını bidat ve hurafelerden temizlemek olduğu kadar aynı zamanda İslâm birliğini sağlamak ve insanları ortak bir idealde buluşturmak olduğunu ifade etmiş ve eserlerinde ümmetin ittihadı ve vahdeti temalı yazılar neşretmiştir.⁵⁸ Yazılarında özelde Şiiliğin genelde ise mezheplerin, problemli olan kısımlardan arındırılması halinde vahdet idealine erileceğini savunmuştur. Zira ona göre Şiilik, mevcut haliyle ne bu ideale paydaş olabilir ne de yaşanabilir bir din anlayışı olarak değerlendirilebilir. Bu noktadan hareketle Müslümanların önlerinde duran sorunları çözmek için

45 Bu reddiyelerden örnek olarak Ali eş-Şahrûdî'nin *İsbâtü'l-velâyeti'l-hakka*, Rıza Mahlûcî'nin *ed-Difau an harîmî's-Şia*, Muhammed Bakır Reşad Zencânî'nin *Hakikatü'l-Velâye* ve Hendek Âbâdî'nin *Akâidu's-Şia*'sı zikredilebilir. Bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 80,88-89; Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 139-140.

46 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 11-12,80,82,89-90,102,124.

47 Destek verenlere örnek olarak Âyetullah Hac Mahallâtî, Seyyid Ali Meşkini en-Necefî ve Hüccetü'l-İslâm Vahidüddin Maraşî zikredilebilir. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 80-81.

48 *Kitâbu'l-Akl ve'd-Din* isimli eserinde felsefe muhiplerini, filozofları ve görüşlerini eleştirmiştir.

49 Tasavvufa eleştiriler getirdiği eserleri *Kitabu't-Teftiş*, *Fehresu akaidi'l-bâtıla li's-Şeyhiyye* ve *Hakikatü'l-İrfan ve el-Hikmet ve'd-Din*'dir.

50 Hafız Şirazi'nin şiirlerini merkeze alan *Divan Hafız Şikân ya goftuguyiha Hafız* isimli eserini Kur'an'a aykırı gördüğü kimi ifadeleri reddetmek üzere kaleme almıştır. *eş-Şiru ve'l-Müsika* isimli eserinde ise İslâmî açıdan problemli gördüğü şiirleri ve kullanılan müzik aletlerini eleştirmiştir. Yine *Golşen kuds ya akaid manzum* isimli eserini ise Şebusteri'nin Gülşen-i Raz isimli eserindeki itikadi hatalarını ortaya koymak amacıyla telif etmiştir. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 134-137; Mohammadi-Fam vd., "A Study", 70; Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 139-142.

51 Örneğin Şeyh Necmâbâdî ve Senglecî gibi ıslahçı aydınların meclisleri her kesimden insanın yer aldığı ve kapsayıcı bir tavrın öne çıktığı mekanlardır. Bk. Demir, "Çağdaş Şii" 525-526; Demir, "Çağdaş Şii İslah", 261-262.

52 Demir, "İmâmiyye Şiası'nda", 211; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 72,74,76,91-97,110,211.

53 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 88-90.

54 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 96-97,244.

55 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 77-78,100-105,111,117.

56 Koç, "Modernleşme", 142-144.

57 Demir, "Çağdaş Şii İslah", 245-278; Demir, "Çağdaş Şii", 517-545.

58 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 233.

Şiîlerin ve Sünnîlerin sadece kendi kaynaklarıyla yetinmeyip bunun yanında Kur'an, sahih sünnet ve akıl rehberliğinde karşılaştırmalar yaparak ortak bir zemin ve ölçü belirlemelerinin önemini vurgulamıştır.⁵⁹ Böylelikle farklı mezheplere mensup kimseleri bir arada tutacak ortak bir zemin sağlanmış ve dış mihraklara karşı yekpare bir görünüm sergilenmiş olacaktır. Bu minvalde o, hem İsnâaşeriyye ve Zeydiyye gibi Şiî mezhepler tarafından hem de Ehl-i Sünnet mezheplerince sahih olarak kabul edilen hadisleri bir araya toplayan bir eser⁶⁰ de kaleme almıştır. Mezhepler arasında yeni bir diyalog mekanizmasını oluşturmayı hedefleyen bu çalışmanın, takiyyeci tutum ve yaklaşımla yıpratılmaması gerektiğinin altını çizmiştir.⁶¹ Bu sürecin sağlıklı bir şekilde ilerletilmesi halinde mezhep olgusunun da anlamını yitireceğini ve "gerçek İslâm" olarak tarif ettiği üst bir anlayışa ulaşılacağını ifade eder. Çünkü ona göre zaten ümmet içerisinde ne Ehl-i Sünnet imamlarının ne de Şiî imamların, mezhep kurma gibi bir amaçlarının olduğunu ancak takipçilerinin onlar adına mezhep ihdas ettiklerini ileri sürmüştür. Ona göre zamanla her mezhep, kendini haklı çıkarmak için hurafe ve rivayet uydurma aygıtına dönüşmüş ve kendilerini İslâm'ın bir esası gibi görmüştür. Müslümanların fırkalara bölünüp zayıflamasında, fakirleşip muhtaç duruma düşmesinde din tüccarlarının ve mezhepçi menfaatperestlerin büyük rol oynadıklarını belirterek bu kanser edici yapı ve kişileri, Müslümanların tekrar ayağa kalkmasının önündeki en büyük engel⁶² olarak görür.⁶³ Hatta o, tarih boyunca mezheplerin tefrika üretmekten ve kan dökülmesine sebep olmaktan öteye çok da bir şey ortaya koyamadıklarını vurgular. Artık mezhep olgusunu bir kenara itip yalnızca İslâm ve Müslüman kavramları etrafında kenetlenilmesi gerektiğinin altını çizer. Ona göre İslâm'dan gayrı ne bir din ne de bir mezhebin getirilmesi sahihtir.⁶⁴ Bu süreç başarıyla tamamlandığı takdirde Müslümanlar arasında yaşanan parçalanmışlık ve dağınıklığın ortadan kalkacağını ve İslâm birliğinin sağlanacağını ileri sürer.⁶⁵ Ancak her ne kadar Şiî ve Sünnî mezheplerini birbirine yaklaştırma projelerine (takrîbu'l-mezâhib) destek vermişse de meselenin bir ucunun Şiî dünyada Usûlu'd-Dîn'e (dinin ana esasları) dayandırılması ve mezhep taassubu sebebiyle sürecin oldukça girift olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Burkaî'nin Şiî düşüncüyü nakzeden sert eleştirilerinin, Ehl-i Sünnet anlayışıyla paralel olması⁶⁷ çeşitli çevrelerce onun mezhep değiştirdiği iddialarını gündeme getirmiştir. Hatta Sünniliğin katı bir yorumu olan Vehhâbî mezhebine intisap ettiği ve Suud-i Arabistan devletinden maddi destek aldığı⁶⁸ şeklinde ithamda bulunulmuştur. Bu ilişkiyi ispatlamak amacıyla bazı tartışmalarda Burkaî'nin önüne istihbarat raporları konulmuş ancak o, bu iddiayı kesin bir dille reddetmiştir.⁶⁹ Bu cihette onun, kabirlerin türbeye dönüştürülmesi, türbelere aşırı tazimde bulunulması, tevessül inancı, imamların vefat ve mevlid günlerinde törenler düzenlenmesi, İmam Rıza, Humeynî, Muhteşem-i Kâşânî(öl.996/1588) gibi kimselerin türbelerinin tezyinatı için harcamalar yapılması ve hac vazifesi için vergi alınması hakkındaki bidat vurgulu eleştirileri, kendisi hakkında Vehhâbîlik iddialarını⁷⁰ ispat sadedinde konu edilmiştir.⁷¹ Ancak o, mezhebi kimliği noktasında 1977 yılında Vakıflar Meclisi Başkanına ve Humeynî'ye gönderdiği mektuplarda insanların kendisini Sünnî olarak nitelendirip zulmettiklerini ancak kendisinin Ehl-i Sünnet ile bazı konularda muvafık olmakla birlikte Şîa mezhebine bağlı ıslahçı bir muvahhid olduğunu belirtmesi, mezhebi aidiyeti üzerindeki tartışmalara bir cevap niteliğindedir. Ayrıca o, Sünnî olduğu iddialarını duyduğunda net bir dille reddetmiş ve herhangi bir Sünnî âlimi taklid etmediğini ifade etmiştir. Aksine imamların yoluna hurafeler üzerinden değil bizzat Kur'an ve sahih rivayetler üzerinden bağlandığı için kendisini "gerçek Şiî" olarak tanımlamıştır. Bu minvalde öğrencileri de Burkaî'nin, sıfâtullah ve tevhid meselelerine yaklaşımı ve Ehl-i Beyt'ten yaptığı rivayetlerle Vehhâbîlik'ten ayrıştığını ispat etmeye çalışmıştır.⁷² Burkaî'ye göre Şiî otoriteler, insanları Hicaz ehline karşı kışkırtma ve onları bir nefret ve korku nesnesine dönüştürmek

59 Avni, *Mevkıfu'l-Burkaî*, 103; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 14/73,139.

60 Şîa, Zeydiyye ve Ehl-i Sünnet'in ittifakı ettiği hadisleri bir araya getirdiği *Câmiu'l-menkül fî Süneni'r-Resûl* isimli eseri beş ciltten oluşmaktadır.

61 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 9.

62 Mezheplere karşı bu tutum, modern Selefi yaklaşımla büyük oranda örtüşmektedir. Bk. Beşir M. Nafi (ed.), "Selefilik Kavram Sorunsalı, Tarihi ve Muhtelif Görünümleri", *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler* (İstanbul: Yarı Yayınları, 2016), 14.

63 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 27; Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 11,16-19.

64 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 161-162,286.

65 Hubbullah, *Nazariyyetü's-Sünne*, 647-650; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 145-146,171-172,227,242.

66 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 14-20; Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 49-52.

67 Örneğin Şîa'da iman esaslarının beş ile kayıtlı olmasını ve adl ve imamet esaslarının bu listede yer almasını eleştirmiştir. Bunun yanında Kur'an'dan hareketle iman esaslarını Ehl-i Sünnet ile uyumlu bir listede zikretmiştir. Bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 185,282.

68 O dönemde İran'da ulemâ sınıfından farklı isimlere de Vehhâbî ithamında bulunulmuştur. Detaylı bilgi için bk. Muhâcir, *Ehlü's-Sünneti ve'l-Cemaa' fi İran kable sevre'ti'l-Humeyni ve badehâ*, (Pakistan: el-Merkezu'l-İslâmî Belûşistân, 2017), 14-17; Demir, "Çağdaş Şiî İslah", 262,265,271,272; Tıgılı, *İran'da Yenilikçi*, 54-56,74.

69 Hubbullah, *Nazariyyetü's-Sünne*, 647; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 85,102,124,207-208,242; Abdulkadir, "Nakdu Masâdirü's-Şîa", 846; Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 221; Avni, *Mevkıfu'l-Burkaî*, 55,305; Tuvicrî, *el-Burkaî*, 185; Mohammadi-Fam vd., "A Study", 72.

70 Şiî öğreti ve uygulamalara yönelik benzer eleştirileri Sengleci ve diğer ıslahçılar da dile getirir. Bk. Demir, "Çağdaş Şiî İslah", 265-266; Tıgılı, *İran'da Yenilikçi*, 54-56. Bu noktada Selefi-Vehhâbî ekolün öne sürdüğü dini, bu tür bidatlerden arındırarak aslına (Kur'an ve Sünnete) rücu ettirmek iddiası göz önünde bulundurulmalıdır. Bk. Hanifi Şahin, "İhya İslah Hareketleri ve Selefilik İrtibatı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Temmuz 2016), 21; Mehmet Zeki İşcan, "Tarih Boyunca Selefi Söylem / The History of Salafi Thinking / الخطاب السلفي عبر التاريخ", *İlahiyat Akademisi* 1-2 (Ekim 2015), 2.

71 Burkaî, *Tezâddu*, 131-141; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 192,212-217,251.

72 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 117-118,166,167,170,202,267-268,281-282.

için Vehhâbilik diye bir mezhep üretmiştir. Ona göre Hanbeli mezhebine mensup olan Hicaz halkının Muhammed b. Abdülvehhâb (öl.1206/1792)'ın itikadi yorumlarını benimsemiş olmaları onları Vehhâbî yapmaz. Çünkü ona göre İbn Abdülvehhâb, insanları gerçek İslâm'a çağırان bir ıslahçı olup fikirlerini İbn Teymiyye(öl.728/1328) ve İbn Kayyım (öl.751/1350)'dan almıştır. Burkaî nazarında bu iki isim her ne kadar tevhid ve sıfat konularında isabetsiz görüşlere sahip olsalar da insanları Kur'an'a ve "gerçek İslâm'a" çağırان ıslahçı kimseler olmaları sebebiyle Şii ulemânın düşmanlaştırıcı dilini hak etmemişlerdir.⁷³ Yine Sünnî müelliflerden yaptığı birtakım tercümeler de bu tartışmalar bağlamında dikkat çekmektedir. Bu cihette o, İbn Teymiyye'nin *Muhtasarı minhâcî's-sünne* isimli eserini *Rehne-mûde sünne der reddi ehl-i bida* başlığıyla bazı açıklama ve eklemelerde bulunarak Farsça'ya tercüme etmiştir. Caferiyan, bu tercümenin Suud-i Arabistan'da basılarak hacılara dağıtıldığını ve bu sebeple Burkaî'nin 1987 yılında İran'da hapsedildiğini ifade eder. Yine İmam Şâfi'nin *Ahkâm-ı Kur'an* eserini, *Kitâbu'l-Fıkh alâ mezâhibi'l-hamse* (Beş mezhep üzere fıkıh) ve *Muzaddu'l-mezhebi'l-caferi li'l-İslâm ve'l-Kur'an* (Caferi mezhebinin İslâm ve Kur'an'a zıt görüşleri) isimli eserleri de Farsçaya tercüme etmiştir. Tercüme ettiği eserler arasında şüphesiz en dikkat çekeni Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Kitabu't-Tevhid* isimli eseridir. Müstear isim kullanarak *el-Akide-tü'l-İslâmiyye* başlığıyla yayınlattığı bu tercümesine, mukaddime ve bazı ilaveler eklemiştir.⁷⁴ Tüm bu tercüme çalışmaları ve yukarıda zikredilen fikir ve eleştirileri, Burkaî'nin Selefi zihniyetle ilişkili olduğu iddialarını güçlü bir tonda destekler niteliktedir. Ayrıca çağdaş dönemde etkinlik alanını oldukça genişleten Selefilik'in, artık etnosantrik veya belli bir mezhebi çerçevenin dışına taşan bir yapı arz ettiği bilinmektedir. Bu noktada İran'da Burkaî ile aynı yüzyılda yaşamış ve Selefi zihniyetle oldukça paralel fikir ve yorumlara sahip olan farklı ıslahçı kimselerin⁷⁵ de olması, Selefilik'in bir zihniyet olarak Sünnî coğrafya dışında da dolaşımında olduğunu göstermektedir.

1.3. Burkaî'nin Perspektifinden Devrim ve Ötesi

İlerlemiş yaşına rağmen Burkaî, İran İslâm devrimine aktif destek vermiş ve birçok gösteride yer almıştır.⁷⁶ Hatta kurulacak yeni sistem için *el-Hukumu't-cumhuriyyu'l-İslâmî* başlıklı bir eser de kaleme alarak yeni rejime bir yönetim modeli teklifi de sunmuştur. Bununla yetinmeyerek ara ara Humeynî'ye mektuplar göndererek tavsiyelerde bulunmuş ancak bu mektupları Humeynî tarafından yanıtırsız bırakılmıştır.⁷⁷ Bu mektuplarda Humeynî'ye nasihat ve tavsiyelerinin yanında onun bazı dini yorumları ve *velâyet-i fakih* teorisi Burkaî tarafından eleştirilmiştir. Bu minvalde o, bu teorinin insanlar üzerinde bir istibdat ve baskı aygıtı olarak kullanılma teşebbüsünün, İslâmî olmaktan uzak olduğunu dile getirir. İnsanlar için Allah dışında bir veli veya bir kimsenin velayetinin söz konusu olamayacağını vurgular. Çünkü İslâm toplumunda bir ruhban sınıfı ve sınıfsal ayrılıklar söz konusu değildir. Ayrıca bu mektuplarda Humeynî'nin felsefe ve İrfan ekolünden fazlaca etkilendiğini ve hurafelerle örölü bir din düşüncesine sahip olduğunu iddia etmiştir. Humeynî'nin Şah rejimine, Amerika'ya ve Irak'a karşı gösterdiği şecaati, kendi halkının hurafe ve bidat hareketlerine ve uygulamalarına karşı göster(e)memesini tenkit etmiştir.⁷⁸ Devrim sonrası yeni hazırlanan İran Anayasası'nın bazı maddeleri de Burkaî tarafından eleştirilmiştir. Bu minvalde o on üçüncü maddede yer alan "İran'ın resmi mezhebi On iki İmamcı Caferilik'tir"⁷⁹ ifadesini yanlış bulur. Çünkü mezhep olgusu ne Kur'an'da ne de Sünnette yer almakta olup böyle bir hususun, anayasada belirtilmesi, tefrikaya sebep olacak ve anayasanın kapsayıcı olma özelliğine gölge düşürecektir. Onun bu çıkışı, İran'da özellikle farklı etnik ve mezhebe mensup kimselerce memnuniyetle karşılanırken, Şii otoritelerce ciddi bir tepkiye maruz kalmıştır. Yine anayasada yer alan bireyin gizli olarak yargılanmasına imkân veren maddeler, uzun gözaltı süreleri, ev baskınları, sansür gibi başlıklar da Burkaî tarafından eleştirilmiştir.⁸⁰ Devrim sonrası İran'da yürürlüğe konan bu türden güvenlik öncelikli politikaların, ülkeyi adeta despotik bir yönetime dönüştürdüğünü vurgular.⁸¹ Burkaî her ne kadar bu eleştirilerini genel bir dille ifade etse de aslında bu başlıklar mevcut rejimin ona yönelik eylemlerinin bir özeti. Çünkü eleştiri başlığı yaptığı noktaların birçoğunu bizzat kendi hayatında yoğun bir şekilde tecrübe ettiği görülmektedir.

Burkaî eleştirel tavrını devrim sonrasında da sürdürmeye devam etmiş ve bu nedenle bizzat Şii ulemâ ve kimi mutaassıp Şiiler tarafından, sapkın ve bozguncu olarak nitelenmiş ve yoğun biçimde tehdit edilmiştir.⁸² Bu ithamlar sebebiyle çeşitli dönemlerde evi ve mescidi polis tarafından aranmış ve birçok defa hapis cezasına çarptırılmıştır. Hatta bu baskınların birinde evine kapısı kırılarak girildiğini ve eşinin yaşadığı korku ve aldığı darbe sebebiyle hastalandığını ve bir süre sonra da vefat ettiğini söyler. Bu dönemde artık esnafın kendisine bir şey satmak istemediğini, zaman zaman eşyalarının yağmalandığını ve artık aile üyelerine ve dostlarına da zarar verilmeye başlandığını ifade etmiş ve bu sebeple yirmi yedi

73 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 138,261303.

74 Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 142; Avni, *Mevkıfu'l-Burkaî*, 35; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 135,138,233-234; Bedivî, *E'lâmu't-tashih*, 68.

75 Demir, "Çağdaş Şii İslah", 255-256,262; Tıgılı, *İran'da Yenilikçi*, 54-56.

76 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 396-397; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 127,144-147.

77 Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 143; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 128,134,144-145.

78 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 148-157,177-178,302.

79 *Dustûru Cumhûriyyeti İran el-İslâmiyye* (Tahran: Vizâratu'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1985), 22.

80 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 396; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 128,146-147,170-172,176-183,198-199,210-216,235.

81 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 127,199-216.

82 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 391-396; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 95-96,109-111.

yıl hizmet ettiği mescidi terk ederek taşınmak zorunda kalmıştır.⁸³ Bu türden olayların devrim sonrasında sıklaşması sebebiyle yaşadığı sorunlara çözüm bulunması için yetkili makamlara başvurmuş, İmam Humeynî'ye ve devlet ricaline mektuplar göndermiş ancak bir netice alamamıştır.⁸⁴ Bu mektuplarda hayatı boyunca yaptığı fedakarlıkları, Kâşânî ve Fedâiyyân-ı İslâm ile ilişkisi ve devrime olan desteğini, Şah rejimi ile mücadelesini anlatarak yeni yönetim ile aynı siyasi kampta olduğunu göstermeye çalışmış ancak Şah döneminde rejimin yanında duranların, devrim sonrası da pozisyonlarını koruduklarını şaşkınlıkla izlediğini ifade etmiştir. Kızı Fatıma da babasının hapisten çıkarılması halinde bir daha eleştirel bir yazı kaleme almayacağını taahhüt eden bir mektubunu Humeynî'ye göndermiştir. Burkaî'nin, kızının bu mektubundan haberdar olunca son derece rahatsız olduğu ve bedeli ne olursa olsun yanlış ve doğrunun ortaya konmasının, âlimin en önemli görevi olduğunu ifade ederek ne avamın yermesinden ne de ulemânın ve hükemanın zulmünden korkmadığını dile getirmiştir.⁸⁵ Devrim sonrası süreçte çeşitli din adamlarının fetvaları doğrultusunda, suikast girişimlerine maruz kaldığı da bilinmektedir. Örneğin, 1986 yılında bir akşam vakti evine silahlı kişiler girmiş ve namaz kılarken ateş açmışlardır. Yüzünden yaralanan Burkaî, bir müddet hastanede tedavi görmüşse de kasıtlı olarak iyi bir tedavi uygulanmadığını iddia etmiştir.⁸⁶ Hem kendisi hem de talebeleri ve çocukları, içinde bulundukları bu müşkül durumu, Burkaî'nin ilerleyen yaşını ve hastalıklarını, yeni *veliyy-i fakih* olan İmam Hamanei'ye mektupla bildirmiş ve hapis hayatının sonlandırılmasını talep etmiştir. Bir süre sonra bu talep olumlu karşılanarak serbest bırakılmıştır.⁸⁷

Devrim sonrası yaptığı muhasebede o, Humeynî liderliğinde gerçekleşen İran İslâm devrimine dini anlayıştaki bozuk düşünce ve uygulamaların ıslah edilmesi maksadıyla destek verdiğini belirtir. Ancak devrim sonrası ortaya çıkan baskı ve zulmün, Şah'ın zulmünü geçtiğini ve hurafelerin bu dönemde resmiyet kazandığını ifade etmiştir. Özellikle devrim sonrası dönemde çok kez hapse girip mahkum olması, özgür olduğu dönemde ise ev hapsi ve çeşitli zulümlere maruz kalması ve yetkili mercilerin bu durumu sessizce seyretmesi onun yeni yönetime karşı ümitlerini tamamen yitirmesine sebep olmuştur. Bu minvalde cezalandırma ve yargılanma usulü, mahkumiyet süreci, kişilik hakları, özgürlük ve eğitim gibi konularda yeni yönetimin, Şah döneminin gerisinde kaldığını ifade etmiştir.⁸⁸ İnsanların bu yeni düzende adaletsizlikler, alınan yanlış karar ve uygulamalar sebebiyle sadece rejimden değil dinden de soğuduklarını ve muhalif olduklarını ileri sürmüştür.⁸⁹

Devrim sonrası süreçte birçok sıkıntıya maruz kalan Burkaî, 1987 yılında bir dönem Evin Hapishanesi'nde tutuklu kalmıştır. Yaşlılığın getirdiği sorunlar ve hastalıklarla boğuştuğu bu tutukluluk sürecinde o, fikirlerini terk etmemiş ve eleştirel pozisyonunu korumuştur. Vefatından kısa bir süre önce İran'ın Yezd şehrine on beş yıl için zorunlu olarak sürgün edilmiş ve orada zor şartlar altında bir müddet hapis ve gözetim altında kaldıktan sonra serbest bırakılınca Tahran'a geri dönmüş ancak öldürülme tehlikesi sebebiyle bir süre gizlenmiş ve hastalık ve fakirlik içinde 1991 senesinde vefat etmiştir.⁹⁰

2. İMAMET TEORİSİNİN DİKATOMİK YAPISI: ALGI ODAKLILIK KARŞISINDA OLGUSAL GERÇEKLİK İDDİASI

Şiilik eleştirilerinde imamet bahsine özel bir önem atfeden Burkaî, eserlerinde imamın sıfatları, şartları gibi imamet konusunda İснааşeriyye içerisinde genel kabul gören bazı konu başlıklarını yer yer Selefi bir perspektifi de işleterek⁹¹ tekrar tartışmaya açmıştır. Bu başlıklardan biri olan *nass*(ilâhi bir emir) ve *vasiyyet* ile tayin inancı konusunda zikredilen delil ve görüşlerin ikna edicilikten uzak olduğunu ve naslardan getirilen delillere maksadının üzerinde anlamlar yüklendiğini iddia etmiştir.⁹² Ne Hz. Ali'nin ne de diğer imamların *nass* ile tayin olduklarını iddia etmediklerini vurgulayan Burkaî, aksine imamların Müslümanların teveccühü ve kabulünü dikkate aldıklarını ileri sürer ve bu konuda onların kendi fiil ve sözlerinden deliller zikreder. Şayet *Ehl-i Beyt* için böyle bir ilahi vazifelendirme söz konusu olsaydı asla bu emre itaatsizlik etmeyeceklerini ve bu görevi yerine getirmek amacıyla canları pahasına mücadele edeceklerini ifade eder.⁹³ Ayrıca Hz. Ali'nin kendisinden önceki üç halifenin imâmeti sürecinde *nass* iddiasında bulunmamış olmasını ve onların hilâfetlerini kabul ederek halifelere yardımcı olmasını açık bir delil olarak görür.⁹⁴ Yine *nass* tartışmalarında

83 Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 140; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 109-110, 118, 203, 231, 258; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 388-393.

84 Caferiyan, *el-Münezzemâ*, 143; ayrıca gönderdiği mektuplar için bk. Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 114-120.

85 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 165-168, 275-276.

86 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 24; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 235-239, 244-245, 291.

87 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 293, 295-297, 263-265.

88 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 15; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 127, 146, 2014-205, 255-256, 287, 301, 306.

89 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 220, 262, 271-272.

90 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 391; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 72, 235, 255-260, 269-270, 279, 294-295.

91 Eleştirilerinin bazı kısımlarında İbn Teymiyye gibi Selefilik referans kaynağı olarak gördüğü kimselerle oldukça uyumlu olduğu görülmektedir. Bk. İsmail Akkoyunlu, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 235-299; Mehmet Zeki İçsan, "Selefilik Şiilik Değerlendirmeleri Bağlamında Nefret ve Şiddet Söylemi", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Güz 2013), 156-160.

92 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 52; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 102; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 234, 346; Burkaî, *Tezâddu*, 314-316.

93 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 346-349.

94 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 171, 278.

gündem edilen konulardan biri olan imâmetin dindeki yeri hususunda ise Burkaî, Kur'an ve sahih Sünnette açık bir dille belirtilen dinin ana esasları arasında imametın yer almadığını ifade etmiştir.⁹⁵ Çünkü onun nazarında bu konuya doğrudan işaret eden herhangi bir ayet yoktur. Bu minvalde Hz. Ali'nin imam olduğu hususunda Kur'an'dan referansla ileri sürülen delillerin, Hz. Ali için tahsis edilmesinin hatalı olduğunu, ayetlerin nass ile tayin anlamı taşımadığını ve İmâmiyye'nin de zımnen bu durumu kabul ettiğini iddia etmiştir. Çünkü Şii usûl kitaplarının çoğunda usûl'd-din'in üç, usûl'l-mezhep'in ise beş olduğu zikredilir. Bu cihette *adl* ve *imâmet* esaslarının dinin değil mezhebin esasları arasında yer aldığını vurgulamıştır.⁹⁶

İmâmetin belli bir sayı ve isim ile tahsis edildiği inancının zayıf ve gayr-i sahih bir zemin üzerine inşa edildiğini öne süren Burkaî, şayet böyle bir kesinlik söz konusu olsaydı Şia'nın yeknesak bir yapıda günümüze ulaşmış olması gerektiğinin altını çizer. Ancak tarih göstermektedir ki Şia ilk ortaya çıktığı andan itibaren her biri kendisinin hak olduğuna inanan çok sayıda fırkaya bölünmüş bir mezheptir.⁹⁷ Şia mezhebinde imametın vasiyet yoluyla intikal ettiği iddiasının da problemli olduğunu ifade eden Burkaî, böyle bir durumda imametın Allah tarafından belli isimlere tahsis edildiği düşüncesiyle çelişki oluşturacağını ifade ederek ya imamların vasiyetinin ya da ilahi tahsisin kabul edilmesi gerektiğini iddia eder. Ayrıca imam bu görevi miras olarak bırakıyorsa, onun bütün evlatlarının ondan pay sahibi olması gerektiğini ileri sürerek *on iki imam* anlayışını eleştirir. Yine imamların sayısının ve isimlerinin ne sahih hadislerde ne de Hz. Ali'ye ait olan *Nehcü'l-Belâğa* eserinde yer almadığını da Şia'nın iddiasının zayıflığına delil olarak ileri sürer. Ona göre imam olma şartlarını taşıyan her sâlih mümin kul imam olabilir. Bu minvalde imamların sayısının birtakım rivayetler üzerinden belli bir rakam ve şahısla sınırlandırılmasını aşırı Şiilerin uydurması olarak görür. Çünkü hem Kur'an-ı Kerim'in hem de Peygamberin inananlar için birer imam oldukları hesaba katıldığında sayının on ikiden fazla olacağı açıktır. Ayrıca Kur'an'da işaret edildiği üzere küfrün imamlarının belli bir sayıyla sınırlandırılmadığı gibi müminlerin imamlarının sayısının da benzer şekilde sınırlandırılmayacağını altını çizer. Müslümanların din ve dünya işlerinin düzenlenmesinin ve idaresinin kıyamete kadar sürecek bir vazife olduğu gerçekliğinden hareketle imamların sayısının da bu bağlamda ömürlerinin toplamı üç asrı bulmayan on iki imamla sınırlandırılmasının akla yatkın olmadığını vurgular. İmamların dahi kendilerinden sonraki haleflerinin kim olduklarını bilmedikleri bir tarihi vakıyken *nass* ile tayin veya tahsis fikrinin hicri 4. yüzyılda birtakım Şii gruplarca ortaya atıldığını ileri sürer. Burkaî'ye göre imamet ilahi bir seçimle gerçekleşen bir husus olmayıp bilakis insanlar içerisinde âkil kimselerin ve *ehlü'l-hal ve'l-akd*'in seçimiyle yerine getirilen bir husustur.⁹⁸ İmam ise insanların peşinden gittikleri bir kişi olup kendisi dâlâlet veya hidayet üzere olabilir. Burkaî'nin bu tanımlarında rahatlıkla görüleceği üzere o imameti ilahi bir tayin olarak görmemekte ve imamın masum ve mutlak hak konumunu kabul etmeyerek Ehl-i Sünnet ile paralel bir yaklaşım sergilemektedir. Bununla beraber on iki imama olan derin saygısı ve imametlerini meşru görmesi⁹⁹ de dikkat çekmektedir.

Şii imâmet teorisinde önemli konu başlıklarından biri olan imamın ilminin vahiy kaynaklı, vehbî olması hususu, Burkaî tarafından eleştirilmiş ve bu iddianın Kur'an, sünnet ve akılla çeliştiği iddia edilmiştir. O, Allah'ın dini bilgi kaynağı olarak Kur'an'ı ve Peygamberinin sünnetini merkeze koyduğunu ve bu bağlamda imamların bilgisine özel bir önem atfetmediğini dile getirir.¹⁰⁰ İmamın ilmimin boyutu ve kapsamı hususunda İsnâaşeriyye ulemâsının, tarihsel süreçte gulât (sapkın) Şii fırkaların iddialarına benzer bir inancı sahiplendiğini söyler. İmamların ilmini açıklamak için kullanılan çoğu ifadenin ise aslında Allah'ın ilmi hakkında söylenebileceğini ifade eder. Bu noktada Hz. Ali'den başlayarak birçok imamın kendi hayatlarından örnekler vererek, onların ilimlerinin iddia edilen aksine sınırlı ve geliştirilmeye muhtaç olduğunu vurgular. Hz. Peygamber'in dahi birçok hadisinde Allah'tan ilminin artırılmasını istemesini, yine kimi zaman kıyamet ve zekât gibi konularda soru soran insanlara kendisinin de bir beşer olduğunu öne çıkararak bu noktada vahyin inişini bekleyeceğini ifade etmesi, İmâmiyye'nin imamın ilim sıfatı hususunda ne kadar ileri gittiklerini apaçık gösterdiğini ifade eder.¹⁰¹

Kur'an'da geçen "dinde derinleşenler" ifadesinin Şii düşüncede imamlara has kılındığını, ancak imamlar dışında da bu mertebeye ulaşan âlimlerin bulunduğunu vurgulamış ve dini bazı meselelerin açıklanmasında imamların tek merci olmadığını söylemiştir. Ayrıca imamların peygamberler gibi vahiy almasa da "muhaddes" kavramıyla vahye benzer türde bir ilham aldıklarını iddia eden Şia'yı eleştiren Burkaî, bu anlayışın İslâm'ın öğretileriyle uyuşmadığını ve bu anlayışı teyit eden rivayetlerin ise uydurma olduğunu iddia eder.¹⁰² Yine imamların ilmi bahsinde mevzu edilen kendi ölüm

95 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 87,170,172-173,228; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 138-140.

96 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 108,143,228-230; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 87,102,228.

97 Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 59-65; Ravza el-Firdevs binti Fettah Yasin - Muhammed Enver Abdurreşid, "Nakdu Nazariyyeti'l-İmâmeti'l-İsney Aşeriyye inde'l-Burkaî min Hilâli Tefsiri'hâ", *Al-Burhan IIUM Press* 1/1 (2017), 102; Nevbahti, *Fıraku's-Şia* (Beyrut: Menşûratu'r-Rıza, 2012), 150-170.

98 Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 107-109; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 138,168,214,234,324-346; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 234-235; Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 36-37; 102; Yasin-Abdurreşid, "Nakdu", 101-102; Mohammadi-Fam vd., "A Study", 73.

99 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 114,119.

100 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 133,175-179,188-198.

101 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 248; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 153-154; Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 251.

102 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 131-133,163-165.

vakitleri gibi gaybî konularda bilgi sahibi oldukları inancının da yanlış olduğunu ve bizzat Kur'an'ın ve imamların yaşam serüvenlerinin bu iddiayı reddettiğini vurgular. Ona göre şayet birinin yanında kötülük ve zararı engellemeye yönelik gaybî bilgiler olsaydı bu kişi Allah'ın Resûlü olurdu o da bu bilgileri Müslümanların Uhud Gazvesi, Bi'rîmaûne veya İfk hadisesi gibi en zor zamanlarında kullanırdı.¹⁰³ Bu tür sıfatların Allah'a mahsus olduğunu ve kula nispeti durumunda şirke yol açacağını ifade eder.

Şii literatürde imamları tasvir eden ifadelerin akli ve nakli gerçeklikten uzak olduğunu vurgulayan Burkaî, imamlara kimi zaman peygamberlerden kimi zaman da meleklerden üstün bir konum ve özellik atfeden tahrif edici bu rivayetlerin Şii inancından temizlenmesi gerektiğini vurgular.¹⁰⁴ İsnâaşeriyye'de merkezi bir konuma sahip olan bu inançların ilk iki asırdaki gulât fırkalardan kalma olduğunu öne sürer ve Ehl-i Beyt'in bu tür aşırı fikirlere nispet edilmesinin onlara yapılmış bir saygısızlık olduğunu dile getirir.¹⁰⁵ Ayrıca onlar şayet bu bilgilere haiz olsalardı adil bir devlet kurma ideallerini gerçekleştirmiş olurlardı.¹⁰⁶ Ancak yaşamları boyunca bu ideallerini gerçekleştiremedikleri açıktır.

Şii imâmet anlayışının önemli noktalarından olan imamların doğumlarından ölümüne kadar açık veya gizli bütün günahlardan masum oldukları inancı, Burkaî tarafından Kur'an Sünnet ve imamların yaşamlarından deliller getirilerek eleştirilmiştir.¹⁰⁷ Aynı minvalde şeriâtı korudukları fikrinden hareketle imamların unutkanlık, sehiv ve hatadan uzak oldukları fikri de Burkaî'nin eleştirdiği noktalardanır.¹⁰⁸ Ona göre İslâm dini kavmiyetçiliğe dayalı ve insanlar arası eşitliği zedeleyici bir ayrıcalıklı sınıf üretmemiş olup bu noktada imam ve tebâsı arasında ontolojik ve epistemik bir farklılık olduğu iddialarını reddetmiştir. İmamların masum olduklarına dair inancın dayandırıldığı en önemli delillerden biri olan Ahzab suresi 33. ayete Burkaî'nin bakışı oldukça nettir. Ona göre bu ayet onların masum olmadıklarına delildir. Çünkü ayette de belirtildiği üzere ancak var olan çirkin, kerih bir şey giderilir. Ayrıca imamların da hiçbir zaman masum oldukları iddiasında bulunmadıklarını belirtir. Zaten ona göre onların ismet sıfatına haiz olmadan kendilerini günah ve çirkinliklerden uzak tutmaları daha takdire şayan ve övünülecek bir husustur.¹⁰⁹

Şîa'nın sünnet kavramının sınırlarını imamların söz, fiil ve takrirlerini de içerecek şekilde genişletmesini doğru bulmayan Burkaî, imamlardan gelen rivayetleri Sünnet başlığı altına almamış ve hüccet olarak da değerlendirmemiştir. İmamlardan gelen rivayetlerde birbiriyle çelişen çok sayıda ifade ve tercihin bulunuşu, Burkaî'nin ifadesiyle on iki farklı sünnete kapı aralamak anlamına gelmektedir. İmamlardan tevarüs edilen bu mirasın sünnet kategorisine alınmasının hem ihtilafların artışına hem de Hz. Peygamber'in dindeki merkezi konumuna hâlel getireceğine işaret etmiştir. Bu noktada Allah'ın üsve-i hasene olarak isimlendirdiği Hz. Peygamber eliyle bu dini kemale erdirdiği ve dinin ne masum bir imama ne de ondan gelecek olan bir bilgiye ihtiyacı olduğunu ifade eder.¹¹⁰ Bu bağlamda Şii müfessirlerce imamlara gizli bilgi verildiği şeklinde yorumlanan ayetleri yeniden değerlendiren Burkaî, müfessirlerin ayetleri yorumlarken mezhebi taassup gösterdiklerini ve ayetleri maksadının ötesinde yorumladıklarını iddia eder.¹¹¹

Şii imamet anlayışının önemli özelliklerinden olan imamların Allah ile insanlar arasında aracı ve vesile oldukları inancını Burkaî, Selefi perspektifle oldukça uyumlu bir yaklaşımla eleştirir. İlmiyle her şeyi kuşatan ve kuluna şah damarından daha yakın olan Allah'ın, vesile ve vasita edinmekten münezzehe olduğunu vurgular. Peygamberlerin dahi dini işlerin ve tebliğ vazifesi dışında bir vasita rolü bulunmazken imamlara aracı veya vasita rolü atfetmenin bir mantığı bulunmamaktadır.¹¹² Vasita yerine vesile kavramını tercih eden Burkaî, bu kavramla imamet makamının değil bilakis sâlih ameller ve sahih akidenin kastedildiğini vurgular.¹¹³ Bu bağlamda Burkaî, Şii'ler arasında yaygın bir uygulama olan insanların sıkıntı ve problemlerinin halli için imamların ruhaniyetlerine dua etmelerini, tevessülde bulunmalarını¹¹⁴ ve onlardan istemelerini hatalı ve şirke yol açan bir amel olarak görür.¹¹⁵ Bu bağlamda bizzat imamların söz ve amellerinden örnekler vererek¹¹⁶ Allah'ın dışında istenilecek ve medet umulacak bir merci olmadığını vurgular. Allah'ın dışında imam

103 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 23,31-32,34; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 188-192,193-201,202,207; Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 251,260,262,270-271,276; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 162.

104 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 127-131, 391.

105 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 18,23.

106 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 191-192; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 92-93,307; Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 270-271,276.

107 Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 157,230,234; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 214,223-247,324-355; Burkaî, *Tezâddu*, 301-302; Mohammadi-Fam vd., "A Study", 73.

108 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 188-191,193-201,202; Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 23; Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 251,260,262,270-271,276; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 162.

109 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 225,400; Avni, *Mevkûfu'l-Burkaî*, 174.

110 Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 7-9,12,24-27; Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 233-234.

111 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 164-165.

112 Burkaî, *Tezâddu*, 288-289.

113 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 249-251.

114 Örnek dualar için bk. Muhammed b. el-Hasen el-Hürr el-Âmilî, *Vesâilü's-Şîa* (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Turas, 1993) 8/185; Muhamed Bâkir el-Meclisî, *Bihâru'l-Envâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1983), 51/305.

115 Burkaî, *Tezâddu*, 255-257; Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 30.

116 Burkaî, *el-Hurâfâtu'l-vâfire*, 194-199.

ve evliyaya istiğâsede bulunmanın caiz olmadığını dile getirir. Enbiyanın ve evliyanın öldükten sonra bu dünya ile bir irtibat ve alakalarının kalmadığını, sesleri işitmediklerini belirtir ve bu sebeple bir ihtiyacın ve sıkıntının giderilmesi için "Ya Ali" veya "Ya Hüseyin" gibi ifadelerle gaip veya ölü olan bir kimseden yardım istenemeyeceğini belirtir.¹¹⁷ Bu minvalde Şiîlerin imamların türbeleri etrafında tavaf etmelerini, kurban kesmelerini ve aşırı tazimde bulunmalarını da şirke götüren ameller olarak niteler. Ayrıca o, kabirlerin bina olarak inşa edilmesini, alçı ve türevleriyle yükseltilmesini, kitabe ve süslemelerle bezenmesinin yanlış olduğunu vurgular ve kabirlerin yer hizasında kalması gerektiğini ifade eder. Zikrettiği yanlış uygulamaların terk edilmesi için ulemânın her fırsatta insanları uyarması gerektiğini vurgular.¹¹⁸ Bu uyarıların önemli bir kısmını Şeriat Senglecî, Kalemderân gibi Selefilige meyli olan âlimlerin de eserlerinde zikretmiş olması, Selefi etkinin 20. yüzyıl İran'ında bireysel etkilenimin ötesine geçtiğini göstermektedir.

Beklenen mehdi inancı konusunda ise on ikinci imamın doğup doğmadığı noktasında klasik dönemde var olan tartışma ve rivayetleri inceleyen Burkaî, imamın hiç doğmamış olma ihtimalini daha ikna edici bulur. Çünkü ona göre mehdinin doğduğunu öne süren rivayetler zayıf ve senetleri problemlidir, annesinin ismi ihtilaflı ve doğum tarihi ise meçhuldür.¹¹⁹ Ayrıca dinin Hz. Peygamber eliyle kemâle erdiğini, başka bir kimsenin desteğine ve ikmaline ihtiyacının olmadığını ileri sürerek mehdi beklentisinin yersiz olduğunu savunur. Hz. Peygamber'in ne gaybette bulunan bir kimseden ne de insanları dalâletten kurtaracak bir mehdiden bahsettiğini vurgulayan Burkaî, bu inanışların insanları fitneye ve fesada sürüklediğini vurgular. Bir başka açıdan Şîa'nın bin yıldır mehdinin ortaya çıkışını beklediklerinden bahseden Burkaî, mehdinin rivayetlerde yedi yıl süreceği ifade edilen hükümler için bin yıl beklemenin makul olmadığını ve bu bekleyiş sürecinde çok sayıda sahte mehdinin ortaya çıkarak insanları fitneye sürüklediğini iddia eder.¹²⁰ Şiî kaynaklarda mehdinin gaybete girmesi temellendirilirken ortaya konan önemli sebeplerden biri olan zalim sultanın zulmünden korkulması, Burkaî tarafından geçerli bir neden olarak kabul görmez. Çünkü ona göre Allah'ın hücceti olan bir varlığın ölüm korkusuyla insanlardan gizlenmesi ve gaybete girmesi caiz olsaydı ömürleri mihnet ve sıkıntıyla geçen peygamberler böyle bir tercihte bulunurdu. Ancak bilinmektedir ki hiçbir peygamber böyle bir yola tevessül etmemiş ve hayatları boyunca her türlü sıkıntıya göğüs germişlerdir. Ayrıca şayet ölüm korkusu yeterli bir sebep olsa bu risk kıyamete kadar artarak devam edeceği için mehdinin de hiç ortaya çıkmaması gerekir. Gaybette bulunan bir imamın, insanların din ve dünya işlerinin düzenlenmesi ve yönetimi gibi imâmet görevlerinin hiçbirini gerçekleştiremeyeceğinden ötürü, gaybet anlayışının bir faydası da söz konusu değildir.¹²¹

Şiî düşüncede nass-ı celî bağlamında delillerin güçlü olmayışından hareketle Kur'an'da Ehl-i Beyt'in imâmetini ifade eden ayetlerin zaman içerisinde siyasi hesaplar sebebiyle Kur'an'dan çıkarıldığı şeklinde bir fikir ortaya atılmış ve zamanla bu fikir kimi Şiî âlimlerce kabul görmüştür. Şiî ulemâ arasında erken dönemde öne çıkan Kur'an-ı Kerim'in tahrif edildiği ve içeriğinin eksik olduğu şeklindeki bu iddialara¹²² sert bir dille itiraz eden Burkaî, çeşitli açılardan bu iddialara itirazlar yöneltmiştir. Şiî müfessirlerden biri olan Ali b. İbrahim el-Kummî'yi¹²³ de eleştiren Burkaî, onun Kur'an'ın tahrif edildiği iddiasını son derece hatalı bularak kendisini müfsit biri olarak nitelemiştir.¹²⁴ Kummî gibi bazı Şiî müfessirlerin kimi ayetlerde mehdinin zuhuru ve özelliklerinin açıklandığı iddialarını ise aşırı yorumlamalar olarak niteleyerek isabetsiz bulmuştur. Bu tür batınî tevillerin yarardan çok zarar verdiğini vurgulayarak Şiî müfessirleri Kur'an-ı Kerim'in tahrifi iddiasından vazgeçmeye çağırmıştır.¹²⁵ Bu noktada Şiîliğin erken döneminde bir süre iddia edilen ancak hicri 4. ve 5. asırlarda önde gelen birtakım Şiî âlimler tarafından reddedilen bu fikrin¹²⁶ Burkaî tarafından İsnâaşeriyye içerisinde genel kabul gören bir başlık gibi ifade edilerek hedefe konması manipülatif bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir.

Şîa'nın sahabe algısını eleştiren Burkaî, Hz. Ali'nin fasılasız olarak imametini onaylamamaları sebebiyle ashâb-ı kirâmın küfrüne hükmedilmesini insaf ve adaletten uzak bir yaklaşım olarak görür. Çünkü Şiîlerin Ali'nin imametini nass delili olarak zikrettikleri birçok ayet ve hadisin farklı yorumlamalara oldukça müsait kapalı ifadeler içerdiğini birçok örnek üzerinden detaylandırır. Yine ayetlerin siyak ve sibakı incelendiğinde çoğu zaman Şiî müfessirlerin yorumlarının, ayetlerin bağlamından uzak, keyfi ve maksatlı olduğunu ileri sürer. Ayrıca Hz. Peygamber'in risâlet görevinin ilk anından itibaren onun yanında yer alarak bin bir türlü eziyet ve meşakkate yıllarca sabreden ve Kur'an-ı Kerim'de yüze yakın ayette methedilen bu necip topluluğun böyle bir konuda ihânet edeceklerini düşünmenin izandan yoksun bir yaklaşım

117 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 105,162-163,229,250; Burkaî, *el-Hurâfâtu'l-vâfire*, 30.

118 Burkaî, *el-Hurâfâtu'l-vâfire*, 194-199,204-205; Burkaî, *Kesru's-sanem*, 399.

119 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 247-263; Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 138-150.

120 Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 116.

121 Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 234-239,332,417,439.

122 Tahrif iddiaları Şiî ulemâ arasında hem klasik hem de çağdaş dönemde Şîa içerisinde ihtilafa konu olmuş başlıklar arasındadır. Kimi Şiî âlimler bu iddiaları desteklese de önemli bir ulemâ grubu bu iddiaları reddetmiştir. Bk. Demir, "Çağdaş Şiî", 536.

123 Şiî ricâl kaynakları onun hakkında "sika, mu'temed, sahihu'l-mezheb" gibi güvenilir olduğunu ifade eden kavramlar tercih etmiştir. Bk. Ebu'l-Abbâs Ahmed en-Necâşî, *Ricâlu'n-Necâşî* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1986), 260.

124 Burkaî, *Tezâddu*, 41-42; Oktan, "Ebû'l-Fazl", 209.

125 Burkaî, *Dirâse ilmiyye*, 352,359; Burkaî, *el-Hurâfâtu'l-vâfire*, 14.

126 Kur'an'ın tahrifi iddiaları ve tartışmalar hususunda bk. Sabuhi Şahavatov, "İmamiyye Şîasî'nin Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı", *Usul İslâm Araştırmaları* 22/2 (2014), 43-61.

olduğunu dile getirir.¹²⁷ Ayrıca Şîa'nın iddia ettiğinin aksine Hz. Ali'nin diğer halifelerle ilişkisinin iyi olduğunu hısımlık kurduğunu evlatlarına onların isimlerini verdiğini delil olarak gösterir. Yine Hz. Ali'nin doğrudan bir hilâfet iddiası bulunmaması sebebiyle Şîa'nın iddia ettiği gibi bir hakkın gaspı da söz konusu olamaz.¹²⁸

Şîi ulemânın önemli gelir kaynaklarından biri olan humus zekâtı hususunda ise insanların ticaret ve alın teriyle kazandıkları mallardan toplanılan bu zekâtın doğru olmadığını ifade eden Burkaî, ayette geçen humusun ancak harp ganimetinden alınacağını belirtir ve bu uygulamayı ne Hz. Peygamberin ne de Ali'nin yaptığını ifade eder. Bu noktada dinin usûl ve fîrû konularında Hz. Ali'ye gerçek manada tabi olan kişinin kendisinin olmasına karşın bu hakikatleri dile getirdiği için insanların düşmanlık beslediklerini dile getirir.¹²⁹

Burkaî'nin dikkat çeken diğer bir yönü ise Şîi ulemâyı eleştirirken kendisini Şîa muarızı veya öteki olarak konumlamak yerine içerden eleştirel bir ses olarak görmesidir. Genellikle o, bir konuda tashihlerde bulunurken kaynaklarını yine Şîi literatür içinden seçmiştir. Bu tercihinin muhtemel bir sebebi Şîi kitlelere "gerçek Şiîlik"ten ne kadar uzaklaştıklarını göstermek istemesidir. Bu cihette o, eleştirilerinde imamlardan ve Meclisî gibi âlimlerden ictibasta bulunup eserlerine referans vererek¹³⁰ hem Şîi kimliğini koruduğunu göstermiş hem de hitap ettiği kitleyi kendi kaynakları üzerinden daha hızlı ikna etmeye çalışmıştır.

SONUÇ

20. yüzyıl İran'ında hem Pehlevî hem de İran İslâm Cumhuriyeti yönetimini yakından tecrübe eden bir isim olan Burkaî, her iki rejim döneminde de muhalif saflarda yer alarak büyük sıkıntı ve baskılara maruz kalan az sayıdaki ulemâdan biridir. Yaşam serüveninin önemli bir kısmını, cesurca mücadelesini verdiği siyasi ve dini pozisyonunun bedeli olarak hapis ve sürgünlerde geçirmiş olsa da Burkaî telif ettiği çok sayıda eserle fikirlerini yayma imkânı bulmuştur. Bu bağlamda eserleri bir bütün olarak incelendiğinde Şîi inançları ve pratikteki karşılıkları başlığı ön plana çıkmış olsa da onun, İran toplumunu bir bütün olarak ele almaya ve ıslahçı bir perspektifle problemleri ortaya çıkarmaya çalıştığı gözükmemektedir. Ancak eleştirilerini sıralarken genellemeci bir yaklaşım ve polemikçi bir üslupla hareket etmiş olmasının, muhatap kitleleriyle kendisi arasında ciddi bir gerilim alanı yarattığı tespit edilmiştir.

Burkaî'nin yaşam serüveni takip edilmiş ve onun mezhep değiştirip Sünnî olduğu iddiasının ilk defa İran içinde muhalifleri tarafından dillendirilmeye başlandığı tespit edilmiştir. Burkaî'nin mektupları ve otobiyografik anılarına odaklanıldığında kendisinin bu iddialardan haberdar olduğu ve kesin bir dille bu iddiaları reddettiği görülmüştür. Burkaî, her ne kadar Şiîliği aslına rücu ettirmeye çalışan bir ıslahçı olduğunu sıklıkla tekrar etmiş olsa da onun, İbn Teymiyye ve Muhammed b. Abdülvehhâb hakkındaki olumlu görüşleri ve onların Şîa hakkındaki eleştirilerinin önemli bir kısmını sahiplenmiş olmasına dikkat çekilmiştir. Burkaî'nin, Müslümanların önlerinde duran sorunlarda mezheplerin önemli bir rolü olduğu düşüncesi, birtakım örf ve adetlere karşı yoğun tepkiselliği, tasavvuf karşıtlığı, türbe kültürü eleştirisi, bidat temasıyla sosyal yaşama sık müdahalesi, genellemeci bir üslup takınması ve gerçek İslâm'a dönüşü savunması gibi Selefi-Vehhâbilik karakterize eden başlıkları sahiplenmiş olması onun Selefilikle ilişkisi bağlamında öne çıkarılmıştır. Burkaî'nin bu başlıkları Şîa tarihi ve kaynakları içerisinden sunmasının ise bir tür Selefi-Şiîlik denemesi olarak yorumlanabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca mezhepler söz konusu olduğunda toptancı ve genellemeci bir dille tümünü patolojik vaka olarak değerlendiren konu Selefi âlimler olduğunda onlardan övgüyle bahsetmesi veya tikel bazı içtihadı meseleler üzerinden hafif tonda eleştirmesi, perspektifindeki ikircikli ve yanlı tutum bağlamında öne çıkarılmıştır. Onun bu yanlı tutumunun arka planında yatan önemli bir sebebin, Selefilik'in kendi ıslah anlayışıyla oldukça uyumlu olmasında gösterilmiştir.

Selefilik/Vehhâbilik ile hatırı sayılır derecede paralel fikir ve yaklaşımının olması, Burkaî'yi bu başlık altında ele almayı mümkün kılarsa da onun kendisini bir Şîi ıslahçı olarak görmesi, hakkında karar vermeyi zorlaştırmıştır. Bu noktada Burkaî'nin eleştirileriyle budadığı Şiîlik olgusundan geriye kalan silüete Şiîlik denmesinin oldukça güç olacağı tespitinden hareketle her ne kadar kendisi kabul etmese de mevcut fikirleriyle kendisinin Selefilige güçlü bir meyli olduğu yorumunda bulunulabilir. Çünkü Burkaî'nin önerdiği ıslah başlıkları, Şiîler tarafından kabul edildiği takdirde mezhebin ana iddialarının birçoğundan vazgeçilmesi gerekeceği için onun bu teklifi aynı zamanda Şîa'nın kendisini feshetmesi ile eş değer olduğu açıktır. Eleştirilerini ve çözüm önerilerini oluştururken Şîi literatürden yoğun istifade etmiş olması ve ıslah önerilerini sıralarken ise "gerçek Şiîlik" başlığını tercih etmesi, hem üzerindeki yoğun baskıyı azaltmak hem de muhatabını daha kolay ikna edebileceğini düşünmesinden kaynaklanmış olabilir. Onun böyle büyük bir dönüşümü gerçekleştirme ideali ve çabası ise muhtemelen 20. yüzyıl Şîi ulemâsı içerisinde ıslahçı kanadın uyandırdığı heyecanla ilişkilidir. Özellikle 1950'li yıllar sonrası İran da ıslah ve reform fikirlerinin revaç bulması ve Şîi toplulukların bir pusula ve rota arayışı içerisinde olması onu böyle bir inanca sevk etmiş olmalıdır.

127 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 228-230; Burkaî, *Nakdu'l-murâca'ât*, 17.

128 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 171,278.

129 Burkaî, *Kesru's-sanem*, 400; Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 100,112,241.

130 Burkaî, *Sevânihu'l-eyyâm*, 105-108,161.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir, Nama. "Nakdu Masâdirî's-Şîa ledey Ayetillah Ebî'l-Fazl el-Burkaî el-Kummî (1908/1991)". *Silsiletü Ehbâsî'l-Mutemeri's-Senevi'd-Duvelî "Keyfe Nakrau'l-Felsefe" 2/1* (2016), 835-914.
- Abrahamian, Ervand. *Iran: Between Two Revolutions*. Princeton: Princeton University Press, 1982.
- Algar, Hamid. "Âyetullah Kâşânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Akkoyunlu, İsmail. *İbn Teymiyye'nin Şîa'ya Reddiyesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Avni, Taha. *Mevkûfu'l-Burkaî min Akîdeti'l-İmâme inde's-Şîati'l-İsna Aşeriyye: Dirase Tahlîliyye*. Filistin: Gazze İslâm Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bedîvî, Halid. *E'lâmu't-tashih ve'l-i'tidal fî sufûfî's-Şîa fî'l-karnî'l-ahîr*. Riyad: Mektebetu'l- Melik Fahd, 2006.
- Burkaî, Ebu'l-Fazl İbnu'r-Rızâ. *Dirâse İlmiyye li ehâdisi'l-mehdî*. Medine: Dâru'l-Akîde li'n-Neşr ve't-Tevez'i, 2014.
- Burkaî, Ebu'l-Fazl İbnu'r-Rızâ. *el-Hurâfâtu'l-vâfire havle ziyârâti'l-kubûr*. Riyad: Dâru'l-Akîde li'n-Neşr ve't-Tevez'i, 2015.
- Burkaî, Ebu'l-Fazl İbnu'r-Rızâ. *Kesru's-sanem*. Amman: Dâru'l-Bayârık, 1998.
- Burkaî, Ebu'l-Fazl İbnu'r-Rızâ. *Nakdu'l-murâca'ât*. Riyad: Dâru'l-Akîde li'n-Neşr ve't-Tevez'i, 2014.
- Burkaî, Ebu'l-Fazl İbnu'r-Rızâ. *Sevânihu'l-eyyâm*. Riyad: Dâru'l-Akîde li'n-Neşr ve't-Tevez'i, 2013.
- Burkaî, Ebu'l-Fazl İbnu'r-Rızâ. *Tezâddu mefâtihî'l-cenân ma'a eyyî'l-Kur'an*. Riyad: Dâru'l-Akîde li'n-Neşr ve't-Tevez'i, 2015.
- Caferiyan, Resul. *el-Munazzamâtü ve'l-müessesâtü'd-dîniyyeti's-siyâsiyye fî İran*. çev. Sa'd Rüstem, Epub: Mevku'l-Akîde, 2014.
- Demir, Abdulalim. "İmâmiyye Şîası'nda İç Tenkid: Küleynî'nin el-Usûl Mine'l-Kâfî isimli Eserine Ebû'l-Fazl b. er-Rızâ el-Burkaî'nin Yöneltiği Eleştiriler ve Bunların Kritiği". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı-IV*. ed. Murat Serdar, Cahit Karaalp, Abdullah Arca. 207-229. İstanbul: Kitap Dünyası, 2022.
- Demir, Habip. "Çağdaş Şîi İslah Düşüncesinde Selefî Etkiler: Şeriat Sengleci Örneği". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2020), 245-278.
- Demir, Habip. "Çağdaş Şîi Düşüncesinde İlk İslah Çabaları: Şeyh Hâdî Necmâbâdî (1834-1902)". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları* 12/2 (2019), 517-545.
- Dustûru Cumhûriyyeti İran el-İslâmiyye. Tahran: Vizâratu'l-irşâdî'l-İslâmî, 1985.
- Fam, Fereydun Mohammadi-Ehsani, Keyvan-Sayyid Majid Nabavi. "A Study and Evaluation of the Opinions of Seyyid Abul-Fazl Burqe'i". *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 7/1 (2020), 68-80.
- Gheissari, Ali. *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*. USA: The University of Texas Press, 1998.
- Hubbullah, Haydar. *Nazariyyetü's-sünne fî'l-fikrî'l-İmâmî eş-Şîi*. Beyrut: Daru'l-İntişârî'l-Arabî, 2006.
- Hürr el-Âmilî, Muhammed b. el-Hasen. *Vesâilü's-Şîa*. Kum: Müessesetü Âlî'l-Beyt li İhyâi't-Turas, 1993.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Tarih Boyunca Selefî Söylem / The History of Salafi Thinking / الخطاب السلفي عبر التاريخ". *İlahiyat Akademi* 1/2 (Ekim 2015), 1-14.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Selefîliğin Şiîlik Değerlendirmeleri Bağlamında Nefret ve Şiddet Söylemi". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Güz 2013), 151-172.
- Khosrokhavar, Farhad. "The New Intellectuals in Iran". *Social Compass* 51/2 (2004), 191-202.
- Koç, Mehmet Akif. "Modernleşme Sürecinde 'İran Milliyetçiliği' Yanlısı Tebrizli Bir Aydın: Ahmed Kesrevî-Hayatı, Şahsiyeti, Dünya Görüşü, Mücadelesi ve Eserleri". *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2019), 115-155.
- Kuduoğlu, Alptuğ. "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953". *İran Çalışmaları Dergisi* 2/2 (2018), 37-62.
- Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihâru'l-Envâr*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefa, 1983.
- Mepa News. "Ebul Fadl El Burkai kimdir?". Erişim 9 Nisan 2025. <https://www.mepanews.com/ebul-fadl-el-burkai-kimdir-35464h.htm>
- Mevsîlî, Ahmet. *Mevsûatu'l-hareketi'l-İslâmiyye fî vatani'l-Arabî ve İran ve Türkiye*. Beyrut: Merkezi Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Mürebbiye, 2005.

- Muhâcir. *Ehlü's-Sünneti ve'l-Cema' fi İran kable Sevreti'l-Humeyni ve Ba'dehâ*. Pakistan: el-Merkezu'l-İslâmîyyu Belûşistân, 2017.
- Nafi, Beşir M.. *Arap Dünyasında Selefilik ve Selefi Hareketler*. İstanbul: Yarin Yayınları, 2016.
- Necâşî, Ebu'l-Abbas Ahmed. *Ricâlu'n-Necâşî*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmi, 1986.
- Nevbahtî, Ebu Muhammed. *Fıraku's-Şîa*. Beyrut: Menşûratu'r-Rıza, 2012.
- Oktan, Yusuf. "Ebû'l-Fazl İbnü'r-Rızâ el-Burka'î. 'Ard Ahbâr Usûl ber Kur'ân ve 'Ukûl". *Hadith* 2/1 (2019), 205-219.
- Oktan, Yusuf. "et-Teşeyyü' ve's-Şîa, Ahmed el-Kesrevî, b.y.". *Academic Knowledge* 2/2 (2019), 200-206.
- Öz, Mustafa. "Burûcirdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Subki, Amâl. *Târîhu İran Es-Siyâsî Beyne Sevreteyn (1906-1979)*. Kuveyt: Âlemu'l-Marife, 1999.
- Şahavatov, Sabuhi. "İmamiyye Şîas'ının Kur'an'ın Tahrifi Konusuna Yaklaşımı". *Usul İslâm Araştırmaları* 22/2 (2014), 43-61.
- Şahin, Hanifi. "İhya İslah Hareketleri ve Selefilik İrtibatı". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (Temmuz 2016), 1-37.
- Tıgılı, Asiye. *İran'da Yenilikçi Dini Düşünce Hareketi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Tuvîcî, Halid. *el-Burka'î ve Cuhuduhu fî'r-red ala'r-Râfıza*. United Kingdom: Al-Bayan Center for Research and Studies, 2014.
- Ünügür, Peyman. *Şîa'da Metin Tenkidi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yasin, Ravza el-Firdevs binti Fettah-Abdurreşid, Muhammed Enver. "Nakdu Nazariyyeti'l-İmâmeti'l-İsney Aşeriyye inde'l-Burkaî min hilâli Tefsîrihâ". *al-Burhan IIUM Press* 1/1 (2017), 89-108.
- Yazıcı, Tahsin. "Fidâiyyân-ı İslâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/54-55. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

EXTENDED SUMMARY

This study focuses on the intellectual and political struggle of Ayatollah Abu'l-Fazl al-Burkaî, a religious scholar who lived in the 20th century. Ayatollah al-Burkaî, who devoted a significant part of his life to the development and spread of Shiite thought, engaged in a series of intra-sectarian debates during his mature years, raising various objections to Shiism and offering suggestions on certain issues. This change in position caused a great uproar in Iran, and he was subjected to pressure from various quarters. It was even claimed that he had abandoned his sect and adopted the Sunni sect. Some have argued that he took this orientation a step further by embracing Wahhabism and seeking to spread Sunni Islam in Iran with the support of Sunni states. During his mature period, Burkaî became close to reformist figures within the Salafi movement, and the influence of the Salafi discourse of returning to the essence of Islam became apparent in his ideas. This study focuses on Burkaî's biography and his criticisms of Shiite imamate theory, examining the aforementioned claims and attempting to determine the extent of Burkaî's relationship with Salafism as a reformist and the influence of Salafism on his intellectual life.

Although Burkaî spent a significant part of his life in prison and exile as a result of his courageous struggle for his political and religious beliefs, Burkaî was able to spread his ideas through the numerous works he authored. In this context, when his works are examined as a whole, although the title of Shiite beliefs and their practical counterparts come to the fore, it appears that he sought to address Iranian society as a whole and to reveal problematic areas from a reformist perspective. However, it has been noted that his tendency to generalize and use polemical language when expressing his criticisms has created serious tension between him and his audience. When focusing on Burkaî's letters and autobiographical memoirs, it is seen that he was aware of the allegations that he had changed his sect and become Sunni, and he categorically rejected these allegations. Although Burkaî often repeated that he was a reformer seeking to return Shiism to its roots, it has been noted that he held positive views about Ibn Taymiyyah and Muhammad ibn Abd al-Wahhab and adopted a significant portion of their criticisms of Shiism. Burkaî's belief that sects play an important role in the problems facing Muslims, his intense reaction against certain customs and traditions, his opposition to Sufism, his criticism of the tomb culture, his frequent interventions in social life with the theme of bid'ah, his adoption of a generalizing style, and his defense of a return to true Islam have been highlighted in the context of his relationship with Salafism. It has been stated that Burkaî's presentation of these topics from within Shiite history and sources can be interpreted as a kind of Salafi-Shiite experiment. Furthermore, when it comes to sects, he evaluates all of them as pathological cases using wholesale and generalizing language, but when it comes to Salafi scholars, he speaks highly of them or criticizes them in a mild tone based on specific issues of ijtihad. This has been highlighted in the context of his ambivalent and biased attitude. An important reason behind his biased attitude is that Salafism is quite compatible with his own understanding of reform. Because if Burkaî's proposed reforms were accepted by the Shiites, it would mean abandoning many of the sect's main claims, so it is clear that his proposal is tantamount to the dissolution of Shiism itself. His extensive use of Shiite literature in formulating his criticisms and proposed solutions, and his preference for the title "true Shiism" when listing his recommendations for reform, may have stemmed from his desire to reduce the intense pressure on him and to more easily convince his audience. His ideal and effort to bring about such a great transformation are probably related to the excitement aroused by the reformist wing among Shiite scholars in the 20th century.